

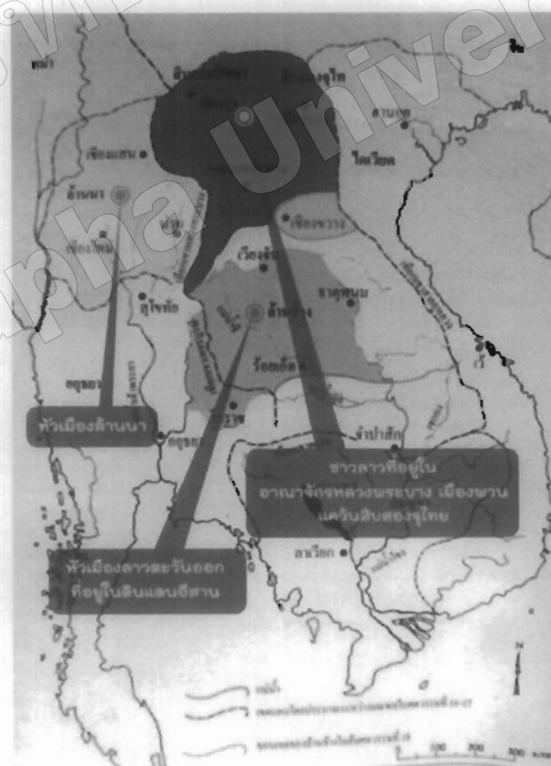
บทที่ 2

การตั้งถิ่นฐานและลักษณะทางสังคมของชุมชนไทย-ลาว ในภาคตะวันออกเฉียงตอนบน

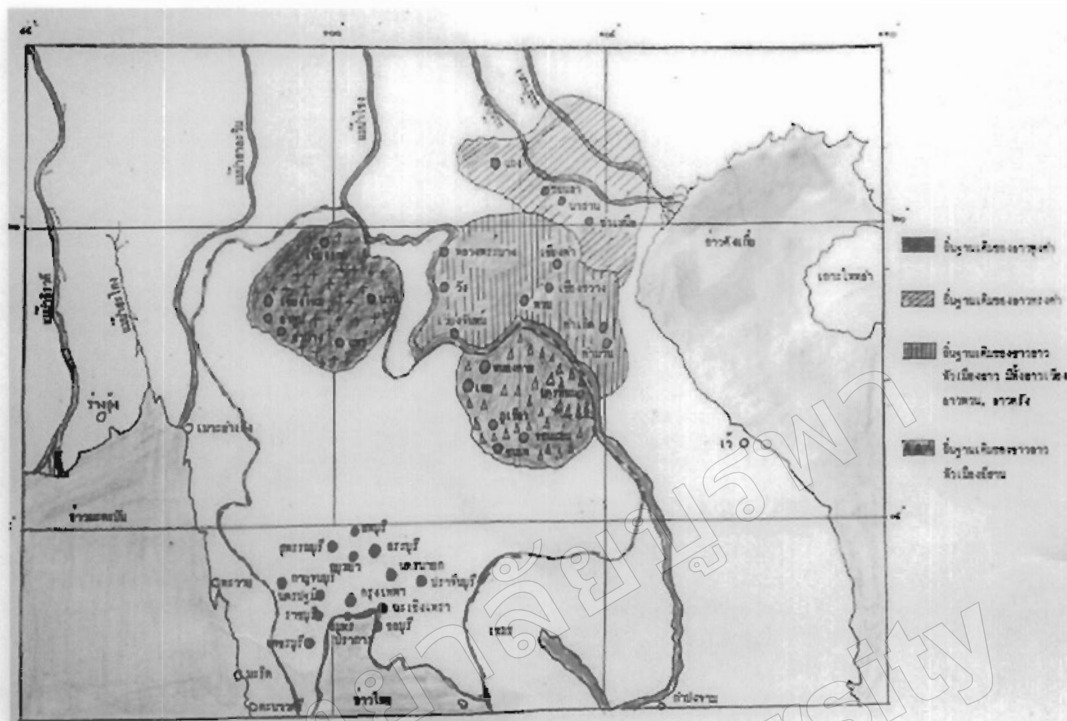
ภูมิภาคตะวันออกเฉียงตอนบน ถือเป็นดินแดนที่มีพัฒนาการของการตั้งหลักถิ่นฐาน เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของกลุ่มชนมาอย่างช้านานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ราว 3,250-5,000 ปี เป็นพื้นที่ที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้า และเป็นเส้นทางติดต่อของอาณาจักรล้าสมัยในสมัยโบราณ (สุชาติ เทาทอง, 2544, หน้า 4) ดังนั้นพื้นที่ในภาคตะวันออกเฉียงตอนบนจึงเป็นแหล่งรวมของกลุ่มชนหลากหลายเชื้อชาติ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มชาวไทย กลุ่มชนเชื้อสายเขมร ลาว จีน ญวน มุสลิมปาเกิสถาน ของ รวมไปถึง กระเหรี่ยง ชนกลุ่มน้อย และกลุ่มชนพื้นถิ่นต่าง ๆ ที่เข้ามาอยู่อาศัย ซึ่งต่างก็นำเอาคติ ความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณี ค่านิยม พิธีกรรม ภูมิปัญญาต่าง ๆ ของตนเข้ามาเป็นพื้นฐานในการอยู่ร่วม และดำรงชีวิตในชุมชน โดยมีการแบ่งพื้นที่เขตวัฒนธรรม รวมกลุ่มกันตามเชื้อชาติจนถึงปัจจุบัน ภาคตะวันออกเฉียงตอนบนกลายเป็นหนึ่งในพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม และสะท้อนให้เห็นถึงอัตลักษณ์ ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละชุมชนจากข้อมูลทางภูมิศาสตร์ ระบุว่า ภาคตะวันออกเฉียงตอนบนนั้นมีเนื้อที่ราว 19,000 ตารางกิโลเมตร ซึ่งครอบคลุมเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา นครนายก ปราจีนบุรี สระแก้ว และชลบุรีในบางส่วน โดยประชากรส่วนใหญ่เป็นคนไทย รองลงมาคือชาวมุสลิมเชื้อชาติปาเกิสถาน ซึ่งถือเป็นชนกลุ่มน้อยที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงตอนบน (บุญเดิม พันรอบ และภาวดี มหาจันทร์, 2522, หน้า 31) มีชาวไทยที่พูดภาษาไทยประมาณร้อยละ 60 ที่เหลือมักใช้ภาษาพูดที่เป็นภาษาท้องถิ่นของตนเอง เช่น ภาษาลาว พวน ย้อ ไคราช เขมร เป็นต้น แต่ในบรรดากลุ่มชนที่มาตั้งถิ่นฐานในภาคตะวันออกเฉียงตอนบนนั้น กลุ่มชาวลาวเป็นหนึ่งในกลุ่มชนขนาดใหญ่ที่เข้ามาตั้งรกรากอยู่ในพื้นที่ และมีการสร้างบ้านเรือน ที่อยู่อาศัยในบริเวณแถบลุ่มน้ำมาช้านาน จากการศึกษาด้านประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานพบว่า ชาวลาวอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่อดีตด้วยลาวเองเคยตกเป็นเมืองขึ้นของสยาม ในสมัยเมื่อครั้งเป็นอาณาจักรล้านช้างหลังจากรบแพ้สงคราม จึงทำให้มีการอพยพกวาดต้อนผู้คนจากพื้นที่อาณาจักรลาวเดิม รวมทั้งกลุ่มชนชาวลาวจากหัวเมืองลาวต่าง ๆ ในฐานะเชลยศึก ให้อพยพเข้ามาอยู่อาศัยในสยามมากขึ้น โดยมีการกวาดต้อนชาวลาวเข้ามาหลายครั้ง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระบรมราชโองการโปรดให้ชาวลาวเหล่านั้นเข้ามาอยู่ทั้งในเมืองหลวงของสยามเอง รวมทั้งบริเวณเขตหัวเมืองชั้นนอก และชั้นใน ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี เรื่อยมาจนถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์

ภาพที่ 2-1 พื้นที่จังหวัดในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาพที่ 2-2 แผนที่อาณาเขตหัวเมืองลาว (ปรับปรุงจาก <http://laohunman.blogspot.com> เข้าถึงเมื่อวันที่ 12 พฤศจิกายน 2556)

ภาพที่ 2-3 แผนที่แสดงถิ่นฐานเดิมของชนชาวลาว (ปรับปรุงจาก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1-3, หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยดำ เส้นดินสอขาว)

สมัยกรุงธนบุรี

การอพยพของชาวลาวที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานยังบริเวณภาคตะวันออกเฉียงนั้น เริ่มมีมาตั้งแต่ สมัยกรุงธนบุรี ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ราวปี พ.ศ. 2321 จากเหตุการณ์การ แทรกแซงของกรุงธนบุรีในการเข้าตีเมืองเวียงจันทน์ เนื่องด้วยสาเหตุหลังจากที่พระยาสุโขยก กองทัพจากเวียงจันทน์มาปราบพระวอ ซึ่งเป็นอุปราชเมืองเวียงจันทน์ จากหลักฐานพงศาวดาร กรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 4 (พระเจ้าตากสิน) จุลศักราช 1728 ถึง 2145 ความว่า

“...ในปีจอนั้น ฝ่ายข้างกรุงศรีสัตนาคนหุต พระวอผู้หนึ่งเป็นอุปฮาด มีความพิโรธขัด เคืองกับพระเจ้าล้านช้าง จึงพาสมัครพรรคพวกออกจากเมืองมาตั้งอยู่หนองบัวลำพู ล้อมล้อมผู้คนได้มากขึ้น จึงสร้างขึ้นเป็นเมืองตั้งค่ายเสาไม้แก่น ให้ชื่อเมืองจัมปานคร แขวงกบแก้วบัวบาน แล้วแจ้งเมืองต่อพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต พระเจ้ากรุงศรี สัตนาคนหุต แต่งกองทัพให้ยกมาตีพระวอ ก็ต่อรบตีทัพล้านช้างแตกกลับไป แล้วพระวอ แต่งให้ขุนนางนำเครื่องราชบรรณาการขึ้นไปตีเมืองอังวะ ขอกองทัพพะม่าลงมาตีกรุง ศรีสัตนาคนหุต พระเจ้าอังวะให้แมงละแงเป็นแม่ทัพถือพลสี่พันยกลงมาจะตีกรุงศรี

ลัตนาคนหุต ทัพพะมามาถึงกลางทาง พระเจ้าล้านช้างได้ทราบข่าวศึก จึงแต่งท้าวเพี้ย
ให้นำเครื่องบรรณาการไปให้แก่แม่ทัพพะมา ขอขึ้นแก่กรุงอังวะ ให้กองทัพยกไปตี
พระวอ ณ เมืองหนองบัวลำพู ซึ่งเป็นกบฏแก่กรุงศรีสัตนาคนหุต แล้วนำทัพพะมามาพัก
พล ณ เมืองล้านช้าง พระเจ้าล้านช้างแต่งต้อนรับแม่ทัพพะมา แล้วจัดแจงกองทัพเข้า
บรรจบทัพพะมา แหม่งละแวงแม่ทัพก็ยกทัพพะมา ทัพลาวไปตีเมืองหนองบัวลำพู พระวอ
ต่อสู้เหลือกำลังก็ทิ้งเมืองเสียพาครอบครัวอพยพแตกหนีไปตั้งอยู่ตำบลดอนมดแดง
เหนือเมืองจำปาศักดิ์ แล้วแต่งท้าวเพี้ยถือศุภอักษร และเครื่องบรรณาการมาถึงพระยา
นครราชสีมา ขอเป็นเมืองขึ้นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพมหานครศรีอยุธยา เอาพระ
เดชานุภาพสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเป็นที่พึ่งพำนักสืบไป พระยานครราชสีมา ก็บอกส่ง
ทูตและศุภอักษรเครื่องบรรณาการลงมายังกรุงธนบุรี สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็
พระราชทานสิ่งของตอบแทนไปแก่พระวอ แล้วโปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ดอนมดแดง
นั้นฝ่ายกองทัพพะมาตีได้เมืองหนองบัวลำพูแล้ว ก็เลิกทัพกลับไปเมืองล้านช้างพระเจ้า
ล้านช้างก็ให้ขุนบำเหน็จรางวัลแก่แม่ทัพ และทั้งเครื่องราชบรรณาการส่งขึ้นไป
ถวายพระเจ้าอังวะ แล้วทูลถวายเครื่องราชบรรณาการซึ่งพระเจ้าล้านช้างส่งมาถวาย
และขอเป็นเมืองขึ้นเขตต์ขัณฑสีมา กรุงรัตนบุรีอังวะนั้น...

...ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตได้ทราบข่าว พระวอยกลงไปตั้งเมืองอยู่ ณ ดอน
มดแดง จึงแต่งให้พระยาสุโข เป็นนายทัพยกพลทหารลงมาตีเมืองดอนมดแดง จับตัว
พระวอได้ให้ประหารชีวิตเสีย แล้วก็เลิกกองทัพกลับไปเมืองล้านช้าง..." (แบบเรียน
พงศาวดารกรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 4 (พระเจ้าตากสิน) จุลศักราช
1128-1144, 2472, หน้า 173)

ด้วยเหตุนี้จึงทำให้พระเจ้ากรุงธนบุรีเข้ามาแทรกแซงด้วยถือว่า พระวอเป็นข้าขอบ
ขัณฑสีมาของกรุงธนบุรี พระองค์ได้จัดเตรียมทัพ โดยโปรดให้เจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพไปทาง
กัมพูชา ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทย เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพ กับเจ้าพระยาสุรสีห์คุมกำลัง
ไปตีเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ยกกองทัพไปทางอีสานตอนบน ส่วน
เจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพไปทางกัมพูชา ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทย กองทัพทั้งสองสามารถตีหัว
เมืองลาวตั้งแต่เมืองนครพนม เมืองหนองคาย เมืองพะโค เมืองเวียงคุก เมืองพานพร้าวได้ทั้งหมด
(ประชุมพงศาวดาร เล่ม 6 ภาคที่ 6, 2506, หน้า 320-321) จากนั้นทัพของกรุงธนบุรีก็บุกยึดเมือง
เวียงจันทน์เป็นผลสำเร็จเมื่อวันจันทร์แรม 3 ค่ำ เดือน 10 พ.ศ. 2322 (สิลา วีระวงส์, 2539, หน้า

¹ พระยาสุโข เป็นชื่อตำแหน่ง หมายถึง ตำแหน่งแม่ทัพใหญ่

151) เป็นเหตุให้บรรดาหัวเมืองลาวฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขงตกอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของกรุงธนบุรี ในการยึดเมืองเวียงจันทน์ไว้ครั้งนั้น ทำให้มีการย้ายถิ่นของชาวลาวจากเมืองเวียงจันทน์ ทั้งโดยการอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร และการถูกกวาดต้อนเข้ามาในกรุงรัตนโกสินทร์

ในการกวาดต้อนผู้คนลงมานครึ่งนั้น ได้กวาดต้อนชาวลาวในฐานะเชลยโดยมีจำนวนหลายหมื่นคน รวมไปถึงบรรดาเจ้านายเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งรวมโอรสของเจ้าสิริบุญสาร พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต คือ เจ้านันทเสน เจ้าอินทวงศ์ และเจ้าอนุวงศ์ เจ้าพรหมวงศ์ที่ถูกส่งมายังเมืองหลวง โดยให้ไปพำนักอยู่บริเวณบางยี่ขัน² (พรรษา ลินสวัสดิ์, 2521, หน้า 25) สำหรับครัวลาวที่กวาดต้อนมานั้นบางส่วนถูกส่งเข้าเมืองหลวง เห็นได้จากเอกสารการบันทึกในจดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ความว่า

“...เมื่อเดือนสิงหาคมปีกลายนี้ ไทยได้จับลาวมาเป็นเชลยกว่า 3,000 คน เพราะไทยได้ยกทัพไปรบกับลาว และได้เข้าปล้นเผาเมืองลาวเสียสิ้น เมื่อพวกลาวเชลยได้ลงมาถึงกรุงก็ได้รับความลำบากจนจะตายอยู่แล้ว และพวกลาวเชลยก็ได้ตายเสียตามทางมากกว่าจำนวนที่ลงมาถึงกรุงกว่า 2 เท่า...

...เมื่อพวกลาวได้ลงมาถึงบางกอกได้สักหน่อย ไทยก็ได้แยกพวกนี้ออกเป็น 3 พวก เรียกว่า 3 ค่าย ค่าย 1 มีคนประมาณ 700-800 คน...

...โดยเหตุที่พวกลาวเป็นเชลยศึก พระเจ้าตากจึงไม่ทรงไว้พระทัยในพวกลาวเลย และมีลาวบางพวกได้หนีไปด้วย ครึ่งพระเจ้าตากทรงทราบพวกลาวเหล่านี้ จึงรับสั่งให้เรียกพวกลาวมารวมกันให้หมด บางคนก็ได้ทรงขังเสีย นอกนั้นได้พระราชทานแก่บรรดาขุนนางข้าราชการสำหรับไว้ใช้การงาน ขุนนางบางคนได้รับพระราชทานเชลย 4 ครัวก็มี 5 ครัวก็มี 6 ครัวก็มี เพราะฉะนั้นพวกลาวเชลยจึงได้กระจัดกระจายไปอยู่ตามบ้านข้าราชการทั่วทุกแห่ง...” (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 37 เรื่อง จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาตั้งกรุงศรีอยุธยา ตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรี และครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ภาค 6 อ่างใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 2551, หน้า 313)

นอกจากลาวที่ทรงให้อพยพเข้ามาในเมืองหลวงแล้ว บางส่วนยังถูกกวาดต้อนไปรวมกันไว้ที่เมืองสระบุรี และเมืองอื่น ๆ ในเขตหัวเมืองชั้นใน เช่น เมืองราชบุรี ตามหัวเมืองตะวันตกบ้าง เมืองจันทบุรีบ้าง (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2478, หน้า 32) รวมถึงเมืองนครนายก และเมือง

² บริเวณวัดดาวดึงส์ในปัจจุบัน

จะเชิงเทรา ถือเป็นการเริ่มต้นในการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาวลาวในภาคตะวันออก ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงบันทึกเรื่องราวการกวาดต้อนครัวลาวครั้งนี้ไว้ ความว่า

"...พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยามหাকษัตริย์ศึกเสด็จเป็นจอมพลขึ้นไปครั้งนั้น ได้เมืองเวียงจันทน์ และหัวเมืองขึ้นมาเป็นของไทย พระเจ้าเวียงจันทน์บุญสารหนีไปได้แต่ตัวพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเชิญพระแก้วมรกต พระบาง และกวาดต้อนผู้คนชาวเมืองเวียงจันทน์มาเป็นอันมาก ให้พวกชาวเวียงจันทน์มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามหัวเมืองชั้นในที่ถูกพม่ากวาดต้อนเอาราชฎาไปเสียจนร้างอยู่ คือ เมืองลพบุรี เมืองสระบุรี เมืองนครนายก และเมืองฉะเชิงเทรา เป็นต้น..." (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 245)

สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์

หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงขึ้นครองราชย์เป็นปฐมกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปี พ.ศ. 2325 นั้น เวียงจันทน์ยังคงเป็นเมืองขึ้นของสยาม โดยพระองค์ได้จัดการปกครองเวียงจันทน์ใหม่ โดยการแต่งตั้งเจ้านันทเสน ไอรสองค์โตของเจ้าศิริบุญสาร ซึ่งถูกนำมาเป็นตัวประกัน เมื่อครั้งกรุงธนบุรียกกองทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์เมื่อปี พ.ศ. 2322 ให้เป็นกษัตริย์ปกครองเวียงจันทน์ ซึ่งเจ้านันทเสน เข้ามาอยู่ในสยามตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี และมีความคุ้นเคยกับราชสำนักที่กรุงเทพฯ เป็นอย่างดี อีกทั้งเป็นพระราชโอรสที่สืบเชื้อสายจากราชวงศ์เวียงจันทน์ และเพื่อให้อำนาจของทางกรุงเทพฯ ยังคงมีอยู่เหนือหัวเมืองลาว ในขณะที่ชาวเมืองเวียงจันทน์ และชาวลาวทั้งหลายต่างก็ยังยอมรับในการเป็นผู้ปกครองของราชวงศ์ที่สืบเชื้อสายของเจ้าศิริบุญสารอยู่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้ทำการแต่งตั้งกษัตริย์ปกครองเวียงจันทน์ พร้อมให้เจ้าอินทวงศ์ไปเป็นอุปราช ส่วนเจ้าอนุวงศ์และเจ้าพรหมวงศ์ยังอยู่ที่กรุงเทพฯ ในระหว่างที่อยู่ในสยามนั้นโปรดให้เจ้าอินทวงศ์ และบริวารไปตั้งบ้านเรือนอยู่เหนือบางขุนพรหม คือ บริเวณวัดอินทวิหารในปัจจุบัน ส่วนเจ้าอนุวงศ์สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่บริเวณวังบางยี่ขัน (ส.พลายน้อย, 2518, หน้า 101)

ชาวลาวที่เข้ามาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อครั้งสร้างพระนครใน พ.ศ. 2326 มีจำนวนค่อนข้างมากโดยพระองค์โปรดให้เกณฑ์ลาวเมืองเวียงจันทน์ 5,000 คน และมีตราให้หาผู้ว่าราชการหัวเมืองตลอดจนหัวเมืองลาวริมแม่น้ำโขงปากตะวันตกเข้ามาพร้อมกันในกรุง แล้วให้แบ่ง

หน้าที่กันทั้งข้าราชการในกรุง และหัวเมืองให้คุมไพร่ช่วยกันขุดรากก่อกำแพงรอบพระนคร และสร้างป้อมเป็นระยะห่างกันรอบพระนคร ทางฝั่งธนบุรีก็มีคลองที่คนลาวช่วยขุด เรียกว่า คลองลัดบ้านลาวสีภูมิ เพราะขุนสีภูมุนายกองลาวเป็นผู้ขุด และอีกคลองหนึ่งเรียกคลองสวนลาว อาจจะมีคนลาวอยู่มาก ทางนายกองลาวจึงขออนุญาตสร้างวัดขึ้น ชื่อว่า วัดบางไส้ไก่ เพื่อให้คนลาวในบริเวณนั้นได้ใช้ทำบุญ จึงเกิดเป็นชุมชนลาวอยู่ในบริเวณนี้ (ส.พลายน้อย, 2518, หน้า 102) ส่วนเจ้านันทเสน เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงแต่งตั้งเป็นกษัตริย์แล้วนั้น ทรงมีพระราชสาส์นที่ทำการแต่งตั้งเจ้านันทเสน และได้มีการส่งราชสาส์นนี้ไปถึงญวน ความว่า

“...ความข้อนี้ถึงกรุงพระมหานครศรีอยุธยาจะไปตีได้เมืองเวียงจันทน์ เมืองพวนและเมืองลาวทั้งปวงมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมา พระเจ้าเวียงจันทน์องค์เก่าถึงแก่พิราลัยแล้ว กรุงพระมหานครศรีอยุธยามีความเมตตากรุณา มิให้เสียราชประเพณีทำนุบำรุงปลูกเลี้ยงตั้งเจ้านันทเสนผู้เป็นราชบุตรให้คืนมาครองเมืองเวียงจันทน์ สืบตระกูลสุริยวงศ์ต่อไป...” (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1156, เลขที่ 2, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร 1)

หลังจากที่เจ้านันทเสนได้ปกครองเวียงจันทน์แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงให้เวียงจันทน์ทำหน้าที่ควบคุมเมืองพวน คอยสอดส่องดูแลไม่ให้เมืองพวนเอาใจออกห่างไปขึ้นกับญวน ซึ่งในขณะนั้นเป็นเมืองขึ้นทั้งของไทยและญวน ถ้าเมื่อใดพบว่าพวนมีพฤติกรรมที่ส่อว่าไม่รักภักดี ก็ให้เวียงจันทน์ทำการกวาดต้อนชาวพวนเข้ามาในราชอาณาจักรไทยทันที โดยเอกสารในชั้นหลังได้มีการเรียกเมืองที่มีลักษณะเช่นนี้ว่า เมืองสองฝ่ายฟ้า³ และเวียงจันทน์ยังต้องทำหน้าที่รวบรวมเครื่องราชบรรณาการจากเมืองพวนส่งมายังกรุงเทพฯ ด้วย โดยถูกนำมาถวายพร้อมเครื่องราชบรรณาการของเมืองเวียงจันทน์เอง

ต่อมาในปี พ.ศ. 2335 เกิดเหตุการณ์เจ้าชมพู เจ้าเมืองพวนมีความคิดต้องการเป็นอิสระจากไทย ได้หันไปสวามิภักดิ์ต่อญวน เพราะหวังพึ่งอำนาจญวนเป็นเกราะคุ้มภัย (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1156, เลขที่ 13, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.1) เมื่อเจ้านันทเสนทราบข่าวจึงยกทัพมาตีเมืองพวนแล้วเลยไปตีเมืองแกลง พร้อมทั้งกวาดต้อนชาวพวน และลาวทรงดำลงมาถวายที่กรุงเทพฯ รวมกันประมาณ 4,000 เศษ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2503, หน้า 219) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชาวพวนที่ถูกกวาดต้อนมานี้ตั้งหลักแหล่งอยู่ที่กรุงเทพฯ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 4, 2506, หน้า 343-344) ซึ่งเป็นบริเวณที่ตั้งของ

³ เมืองสองฝ่ายฟ้า หมายถึง เมืองที่ตกอยู่ใต้อิทธิพลของของเมืองที่เข้มแข็งกว่าสองเมืองพร้อมกัน

โรงภาพยนตร์เฉลิมกรุงในปัจจุบัน เรียกถนนบริเวณนั้นว่า ถนนบ้านลาว มีศาลาโรงธรรม เรียกว่า ศาลาบ้านลาว (ส.พลายน้อย, 2518, หน้า 345)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนี้ นอกจากการอพยพของชาวลาวพวนครั้งนั้นแล้ว ก็ไม่ปรากฏการกวาดต้อนหรืออพยพกลุ่มชนชาวลาวอีก จนในรัชสมัยของพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีการบันทึกเรื่องการย้ายถิ่นของชาวลาวเมืองนครพนม ด้วยครีวลาวจากเมืองนครพนม อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในปี พ.ศ. 2352 ความว่า

“...ในปีมะเส็งเอกล้าน พระบรมราชาเจ้าเมืองนครพนมวิวาทกันกับท้าวไชยอุปฮาด พวกบ่าวไพร่อุปฮาดไม่ยอมอยู่ในบังคับบัญชาพระบรมราชา อุปฮาดจึงพากันสมัครพรรคพวกประมาณ 2,000 คนเศษ อพยพเข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารในกรุงเทพมหานคร มาถึงกรุงเมื่อ ณ เดือนยี่ โปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ คลองมหาวงศ์ เมืองสมุทรปราการ และให้ทำบัญชีสำรวจได้ชายฉกรรจ์ 860 คน ทรงพระกรุณาโปรดให้ทำอินทสาร บุตรผู้ใหญ่อุปฮาด เป็นพระยาปลัดเมืองสมุทรปราการดูแลควบคุมพลพวกนั้นต่อมา...” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546, หน้า 42)

การแต่งตั้งพระยาปลัดเมืองสมุทรปราการนั้น เพื่อจะได้ดูแลไม่ให้คนลาวถูกกรมการไทยข่มเหง (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2, จศ. 1171-1173, 2513, หน้า 11) พระองค์จึงโปรดฯ ตั้งให้เป็น “ลาวอาสาปากน้ำ” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2504, หน้า 100) ขึ้นกับกรมท่า จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2371 ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ลาวกลุ่มนี้ได้ขอย้ายไปอยู่ที่เมืองพระรถ โดยอ้างว่า อยู่ที่นี่เดิมไม่สบาย พระองค์จึงอนุญาตให้ออกไปตั้งบ้านเมืองอยู่ระหว่างเมืองชลบุรีกับเมืองฉะเชิงเทรา ครอบครีวลาวดังกล่าวได้สร้างบ้านแบ่งเมืองจนเป็นปึกแผ่นดี จึงทรงพิจารณาเห็นสมควรตั้งเป็นเมืองได้ จึงโปรดให้ตัดเอาแขวงเมืองชลบุรีและเมืองฉะเชิงเทรามาตั้งเป็นเมืองขึ้นใหม่ ให้ชื่อเมืองว่า “เมืองพนัสนิคม” โดยมีเจ้าเมืองชื่อ พระอินทราชา ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 ความว่า

“...หัวเมืองกรมน่าน พวกลาวอาสาปากน้ำ ตั้งขึ้นเมื่อครั้งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ภายหลังเมื่อปีชวด สัมฤทธิ์ศก พวกลาวไม่สบายขอไปตั้งอยู่ที่เมืองพระรถ จึงโปรดให้ตัดแขวงเมืองชลบุรี เมืองฉะเชิงเทรา มาตั้งเป็นเมืองชื่อเมืองพนัสนิคม เจ้าเมืองชื่อ พระอินทราชา...” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2504, หน้า 180)

นอกจากนี้ยังมีเหตุการณ์อพยพของกลุ่มชาวลาวครั้งสำคัญที่เกิดขึ้นในช่วงสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นั่นคือ การอพยพชาวลาวจากการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ โดย

สงครามเริ่มต้นในปี พ.ศ. 2369 เมื่อกองทัพเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์เข้ายึดเมืองนครราชสีมา และดินแดนที่ราบสูงฝั่งขวาแม่น้ำโขงไว้ได้ทั้งหมด มีหัวเมืองลาวจำนวนมากที่ยอมอ่อนน้อมต่อ เวียงจันทน์โดยดี เช่น เมืองชนบท เมืองขอนแก่น เมืองสีมม เมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เมือง ภูเขียว เมืองอุบลราชธานี และเมืองชูนธ์ แต่ก็มีหัวเมืองลาวอีกหลายเมืองที่ไม่ยอมอ่อนน้อม ซึ่ง ส่วนใหญ่เป็นเมืองที่ปกครองโดยผู้ปกครองลาว ซึ่งทางกรุงเทพฯ สนับสนุนให้ขึ้นมามีอำนาจใน ระยะเวลา เช่น เมืองกาฬสินธุ์ เมืองยโสธร เมืองเขมราฐ หัวเมืองเขมรป่าดงบางส่วน เช่น เมือง สุรินทร์ เมืองศรีสะเกษ เมืองดง เมืองสังขะ ซึ่งต่อต้านเจ้าอนุวงศ์อย่างเต็มที่ (บังอร ปิยะพันธุ์, 2541, หน้า 53)

เมื่อกองทัพเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ สามารถยึดเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองลาว บริเวณที่ราบสูงฝั่งขวาแม่น้ำโขงไว้ได้ กองทัพเวียงจันทน์ก็ได้ทำการกวาดต้อนครัวลาวจากหัวเมือง ดังกล่าวกลับไปเวียงจันทน์เป็นจำนวนมาก นอกจากนั้นยังลงมากวาดต้อนครัวลาวในเขตหัวเมือง ขึ้นใน โดยเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) คุมกองทัพยกลงมากวาดต้อนครัวลาวที่เมืองสระบุรีไปหมื่นคนเศษ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2504, หน้า 43) มีทั้งครัวลาวเวียงจันทน์ ลาวหัวเมืองล้านนาที่เรียกว่า ลาวพุงดำ โดยอ้างเหตุผลกับชาวลาวเหล่านี้ว่า กษัตริย์เวียงจันทน์ได้กราบทูลขอพระราชทานครัว ลาวเหล่านี้แล้ว เจ้าเมืองเวียงจันทน์จึงให้เจ้าราชวงศ์มาคุมไปเวียงจันทน์

หลังจากทางกรุงเทพฯ ได้ทราบข่าวการก่อกบฏของเจ้าอนุวงศ์ จึงได้ส่งกองทัพรวม 4 กองทัพ โดยมีสมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาดิศาลพลเสพ ทรงเป็นแม่ทัพใหญ่ เข้า บุกยึดเวียงจันทน์ไว้ได้ โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีนโยบายให้กวาดต้อนผู้คน จากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้เข้ามาฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้ได้มากที่สุด ส่วนหนึ่งให้ส่งลงมากรุงเทพฯ อีก ส่วนหนึ่งให้ตั้งเป็นบ้านเรือนขึ้นในบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้อยู่ในความดูแลของเมือง นครราชสีมา สำหรับเมืองเวียงจันทน์นั้น ทรงสั่งให้กวาดต้อนผู้คนลงมาทั้งหมด และมีความ ประสงค์ไม่ต้องการให้เวียงจันทน์เป็นบ้านเมืองต่อไป เพราะอาจทำให้เกิดความยุ่งยากในอนาคต รวมทั้งยังไม่มีใครที่จะไว้ใจให้ดูแลเมืองเวียงจันทน์ได้ ดังข้อความกล่าวว่า

“...ครั้นจะคิดให้ตั้งเมืองเวียงจันทน์ไว้เกลี้ยกล่อมก็หามิผู้ใดอยู่รักษาไม่ จะให้แต่กอง กำลังเมืองหลวงพระบางอยู่รักษา และเกลี้ยกล่อมครัวก็ยังหาไม่ได้ตัวอายุนุ อ้าย ปาศักดิ์ อ้ายราชวงศ์ อ้ายโงะ เห็นเมืองหลวงพระบางจะทำเมืองเดียวหาได้ไม่ จึงให้ ทำลายเมืองเวียงจันทน์เสียให้สิ้น...” (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ.1189, เลขที่ 5, หมวด จดหมายเหตุ, กท.ร.3)

ดังนั้นในการกวาดต้อนครัวลาว จึงได้มีการอพยพชาวลาวเมืองเวียงจันทน์ และหัวเมืองใกล้เคียงส่งเข้ามาในสยามหลายครั้ง โดยส่งไปอยู่ตามครัวลาวเก่าที่เคยตั้งถิ่นฐานอยู่เดิม อาทิ เมืองสระบุรี เมืองพรม เมืองจะเชิงเทรา และเมืองนครนายก รวมทั้งส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ ทำให้เกิดเป็นชุมชนลาวขนาดใหญ่อยู่หลายแห่ง รวมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ไปอยู่ในภาคตะวันออกก็มี เช่น ให้ราชวงศ์พวงที่สมัครยกไปอยู่อ่างศิลาแดนตะวันออก แขวงเมืองชลบุรี (หอสมุดแห่งชาติ, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 2, 2507, หน้า 189) ส่วนครัวลาวที่ถูกเจ้าอนุวงศ์กวาดต้อนไปนั้นก็ให้กลับเข้ามาอาศัยอยู่ในหัวเมืองชั้นในตามเดิม ซึ่งมีทั้งครัวลาวเวียงจันทน์ ลาวพวน ลาวภูกระั้ง และชาวลาจากหัวเมืองลาวอื่น ๆ ทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขง⁴ (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1189ข, เลขที่ 5, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3)

ในการอพยพครั้งนี้ ส่วนใหญ่มักเป็นชาวลาที่มาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง คือ บริเวณที่เป็นประเทศลาวในปัจจุบัน ซึ่งจากพระราชสาส์นของสมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ที่มาถึงกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ และกรมหมื่นรักษารัตนเรศ ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเรื่องการปราบกบฏเวียงจันทน์ และการกวาดต้อนครัวลาวเพื่อเตรียมส่งลงมาใน พ.ศ. 2370 ความว่า

"...การกวาดต้อนค่อนข้างลำบาก มีปัญหาหลายอย่าง ครัวลาวเวียงจันทน์หนีไปมาก ที่มีอยู่ก็ปะปนกับครัวเมืองนครราชสีมา เมืองสระบุรี เมืองหล่มสักดี เมืองลาวต่าง ๆ เมืองเขมรตะวันออก ซึ่งถูกกองทัพเจ้าอนุวงศ์กวาดต้อนมาไว้ที่เวียงจันทน์จำเป็นต้องแยกพวกนี้ส่งกลับไปเมืองเดิม รวมทั้งการกวาดต้อนครัวลาวเวียงจันทน์ที่พากันหลบหนีไปอยู่ตามป่า ซึ่งมีปัญหาว่า ถ้ากองทัพกรุงเทพฯ ยกไปน้อย คนลาวพวกนี้จะต่อสู้ ถ้ายกไปมากพวกนี้ก็พากันหลบหนีไป ทำให้กวาดต้อนมาได้ไม่มาก ได้เพียง 200-300 คน มีแต่ผู้หญิง คนแก่ เด็ก ที่เป็นชายฉกรรจ์จะหาสัก 9-10 คนก็ยาก แต่ถ้าให้พวกลาวพุงดำไปเกลี้ยกล่อมจะได้ครัวลาวเวียงจันทน์เข้ามามาก เพราะเป็นลาวเหมือนกัน จึงได้ชายฉกรรจ์มามากกว่ากองทัพกรุงเทพฯ ไปกวาดต้อนเอง..." (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1189ง, เลขที่ 4/ข, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3)

นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ยังได้กราบบังคมทูลอีกว่า จะนำชายฉกรรจ์เมืองเวียงจันทน์ลงไปไว้กรุงเทพฯ ให้ได้ 10,000 คน ส่วนกองทัพลาวพุงดำ 5 เมือง และกองทัพเมืองหลวงพระบางที่ยกมาช่วยตีเมืองเวียงจันทน์ไม่ทัน ได้ลงโทษโดยให้ไปกวาดต้อนครัวลาวหัวเมือง

⁴ เมืองเวียงจันทน์มีหัวเมืองลาวอยู่ในการปกครองถึง 165 เมือง แบ่งเป็นหัวเมืองที่ตั้งอยู่ในแนวเขตแดนญวน 79 เมือง อีก 86 เมือง ตั้งอยู่เรียงรายตลอดแนวสองฝั่งแม่น้ำโขง

ต่าง ๆ มาถวายให้ได้ชายฉกรรจ์ 10,000 รวมทั้งครัวเป็น 50,000 คน และจะนำลงมากรุงเทพฯ ให้
ทันทัพหลวงส่วนหนึ่ง อีกสองส่วนเอาไว้ส่งมาในฤดูแล้ง ดังนั้นครัวลาวที่ส่งมากรุงเทพฯ จึงมีทั้งที่
กองทัพกรุงเทพฯ กวาดต้อนมาได้ และที่กองทัพลาวพุงดำกับลาวหลวงพระบางกวาดต้อนมาได้
นอกจากการส่งครัวลาวแล้วยังมีการขนช้าง ม้า ปืนใหญ่ และพระพุทธรูป ซึ่งในพระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 ได้บันทึกไว้ ความว่า

“...อนึ่งพระพุทธรูปสำหรับเมืองเวียงจันทน์ พระบางหายไปแล้ว ข้าพระพาเอาไปฝังเสีย
ยังหาได้ไม่ ได้แต่พระเสริม พระใส และพระศุภ พระแช่คำ พระแก่นจันทน์ พระสงน้ำ
พระเงินหล่อ พระเงินบูรรม 9 พระองค์ แต่จะเอาลงไปกรุงเทพมหานครได้แต่พระแช่คำ
องค์ 1 ได้พระบรมสารีริกธาตุบรรจุไว้ในพระแช่คำ 100 พระองค์ กับได้พระฉันฉลสมอ
หน้าตัก 20 นิ้ว พระองค์ 1 พระนาคสวาด หน้าตัก 10 นิ้ว พระองค์ 1 หน้า 17 ชั่ง พระ
นาคสวาด หน้าตัก 8 นิ้ว พระองค์ 1 หน้า 3 ชั่ง 10 ตำลึง พระนาคปรกศิลา ดีกระปือ
หน้าตัก 5 นิ้ว พระองค์ 1 แต่พระนาคสวาด 2 องค์นั้น เห็นจะแก้เอาดีได้จะต้องแก้มาก
อยู่ และพระพุทธรูปจัดส่งไปกรุงเทพมหานครมิได้นั้น ได้ให้ก่อพระเจดีย์ ณ ค่ายหลวง
เมืองพันพร้าวเหนือวัด ซึ่งสมเด็จพระเจ้าหลวงในพระบรมโกศทรงสร้างไว้ เมื่อเสด็จ
ขึ้นมาตีเมืองเวียงจันทน์ครั้งก่อน ฐานกว้าง 5 วา สูง 8 วา 2 ศอก จะบรรจุพระพุทธรูปไว้
เป็นที่สักการบูชา อัฐิซึ่งจะก่อพระเจดีย์นั้น เกณฑ์อัฐิไพร่พลในกองทัพเสมอคนละ 2
แผ่น แล้วจะจารึกพระนามว่า พระเจดีย์ปราบเวียง.. ” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2547,
หน้า 28)

ส่วนเจ้าอนุวงศ์นั้น ก่อนที่กองทัพสยามได้บุกเข้ามาตีเมืองเวียงจันทน์ ได้เข้าไปหลบหนี
ลี้ภัยอยู่ในเมืองญวน และได้ตกลงมอบเมืองพวนให้แก่ญวน (หอสมุดแห่งชาติ, จศ. 1208, เลขที่
28, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3) เพื่อเป็นข้อแลกเปลี่ยนในการขอให้ญวนเข้าช่วยเหลือเพื่อให้
กลับไปครองเมืองเวียงจันทน์ตามเดิม จนราวปลายเดือนกรกฎาคม ปี พ.ศ. 2371 เจ้าเวียดนามจึง
ให้ญวนพาเจ้าอนุวงศ์มาส่ง ณ เมืองเวียงจันทน์ ดังมีบันทึกความว่า

“...ครั้นเวลาเช้า ญวนก็พาอนุราชวงศ์มาหาพระยาพิไชยสงคราม ณ ศาลาลูกขุนญวน
พูดว่า อนุทำความผิดหนีไปหาญวน ญวนเหมือนมารดา กรุงเทพมหานครเหมือนบิดา
บิดาโกรธบุตรแล้วมารดาต้องพามาขอโทษ ท่านแม่ทัพมาถึงแล้วอนุราชวงศ์จะลงมาหา
ท่านแม่ทัพให้พาลงไป ณ กรุง แล้วพระเจ้ากรุงเวียดนามได้มีพระราชสาสน์ไปขอโทษอนุ
ทางเรือ อนุเคยขึ้นแก่กรุงไทยอย่างไร ญวนก็ไม่ขัดขวาง ญวนต้องเอาธรรด้วยเมือง
เวียงจันทน์เคยไปจี้มก่อง 3 ปีครั้ง 1...” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2547, หน้า 32)

ดังนั้นในการกลับมาครั้งนี้ เจ้าอนุวงศ์จึงได้มีการเจรจากับทางแม่ทัพไทยเป็นอย่างดี จนทำให้ฝ่ายไทยหลงเชื่อ แต่หลังจากนั้นเพียงไม่กี่วันเจ้าอนุวงศ์กลับรวบรวมไพร่พล เข้าล้อมบุกเข้าโจมตีกองทัพไทยที่ตั้งมั่นอยู่ที่เวียงจันทน์เพื่อยึดอำนาจคืน เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุภาวดีที่สมุหนายกเดินทางกลับขึ้นไปเวียงจันทน์เพื่อปราบเจ้าอนุวงศ์อีกครั้ง จนกระทั่งในปลายเดือนตุลาคม พ.ศ. 2371 กองทัพสยามได้บุกเข้าทำลายเวียงจันทน์เป็นครั้งที่ 3 และครั้งนี้เองส่งผลให้เวียงจันทน์สิ้นสภาพความเป็นเมืองอย่างสิ้นเชิง ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ยังได้ระบุว่า ให้ทำลายบ้านเมืองเสียให้สิ้น เว้นไว้แต่วัดเท่านั้น และกวาดต้อนคนทั้งหมดเพื่อตัดรอนผืนกำลังอนุเสียให้สิ้น (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2547, หน้า 88)

ส่วนเอกสารทางประวัติศาสตร์ของลาว ยังได้อธิบายให้ภาพชัดขึ้น ด้วยการบรรยายภาพการทำลายตัดต้นไม้ลงให้หมดว่า ไม่ผิดกับการทำไร่ แล้วเอาไฟเผา ส่วนพระพุทธรูปหลายร้อยหลายพันองค์ถูกไฟเผาจนละลายกองระเนนระนาดอยู่ตามวัดต่าง ๆ วัดในนครเวียงจันทน์เหลือเพียงวัดเดียวที่ไม่ถูกไฟไหม้ คือ วัดสี่สะเกด โดยในอดีตวัดสี่สะเกดนี้เป็นที่ตั้งของกองทหารสยาม บริเวณขอบประตูเข้าสู่ระเบียงคดที่แล่นล้อมตัวโบสถ์ทั้ง 4 ทิศ ยังปรากฏศิลาจารึกประวัติของวัด (ที่ถูกฝังเอาไว้ในเสาประตูด้านหนึ่ง) ระบุอย่างชัดเจนว่า วัดนี้สร้างโดยเจ้าอนุวงศ์ และตลอดระเบียงคดนั้นเต็มไปด้วยพระพุทธรูปชำรุด 10,136 องค์ที่เสียหายจากสงครามในอดีต (สุเจน กรรพฤทธิ์, 2552, หน้า 100-152) นับได้ว่า ในการสงครามครั้งนี้ทำความเสียหายมาให้แก่เมืองเวียงจันทน์เป็นอย่างมาก

ในการกวาดต้อนครัวลาวครั้งที่ 3 นี้ กองทัพไทยได้มีการกวาดต้อนคนลาวมารวมไว้ที่เมืองพันพร้าว^๖ เพื่อเตรียมส่งไปยังกรุงเทพฯ ส่วนทางเมืองหลวงพระบางก็ได้ส่งครัวลาวที่กวาดต้อนได้มาพักไว้ที่เมืองพิษณุโลก ก่อนส่งลงมากรุงเทพฯ อีกที ซึ่งเป็นครัวลาวที่ได้มาจากเมืองสามมื่น เมืองเพ็ญ เมืองเลย เมืองแก่นท้าว รวมทั้งสิ้นเกือบ 700 คน จากนั้นให้เอาไปพักไว้ที่กรุงเก่า ก่อนแล้วจึงมีคำสั่งให้กรมหมื่นรักษารณเรศ จัดแจงส่งไปอยู่ตามพวกพ้องเดียวกันในถิ่นที่เคยอยู่เดิม ที่มีลาวเวียงตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนแล้ว รวมทั้งเมืองจะเข้ เจริญนครนายก การกวาดต้อนผู้คนหลังกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์นี้ ยังมีการเคลื่อนย้ายชุมชนในภาคอีสานครั้งใหญ่ ทั้งส่วนที่อยู่ในแอ่งโคราช และแอ่งสกลนคร เช่น โปรดเกล้าฯ ให้อพยพชาวเมืองสกลนคร และชาวเมืองนครพนมไปตั้งภูมิลำเนาในหัวเมืองชั้นใน คือ ให้ชาวเมืองสกลนครไปอยู่อำเภอประจันตคาม อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี เป็นต้น

^๖ ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย

สำหรับครัวลาวที่มาจากเมืองนครพนมนั้น ได้นำมาพักไว้ที่เมืองสระบุรี พระยาสระบุรี และกรมการเมืองได้ส่งต่อมาที่กรุงเทพฯ เป็นครัวลาวชายหญิง 800 คน พระองค์จึงทรงพระกรุณาจะ ให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่วัดโบสถ์ และวัดหลวง แขวงเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งมีพวกลาวอาสาปากน้ำไป ตั้งอยู่ก่อนแล้ว โดยให้เดินทางไปทางบก แต่ทรงเป็นห่วงว่าหนทางเป็นน้ำโคลนเดินยาก จึงให้หา เรือบรรทุกครัวลาวนครพนมส่งไปกรุงเทพฯ ให้หมด แล้วค่อยส่งออกไปเมืองฉะเชิงเทราให้ทันช่วง เทศกาลทำไร่ไถนา (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1191, เลขที่ 4, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3) ครัวลาว เมืองนครพนมที่ส่งเข้ามานี้ นอกจากจะกวาดต้อนมาแล้ว ยังมีครัวลาวที่พระอินทราชา เจ้าเมือง พนัสนิคม ได้ขึ้นไปเกลี้ยกล่อมให้อพยพเข้ามาอีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งนำมารวมกันไว้ที่พนัสนิคม เช่นกัน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2504, หน้า 100)

ต่อมาในปี พ.ศ. 2373 ก็ยังมีการกวาดต้อนครัวลาวจากหัวเมืองลาวต่าง ๆ อย่าง ต่อเนื่อง โดยมีใบบอกส่งครัวลาวถึง 7 ครั้ง เป็นครัวลาวที่อพยพมาจากเมืองเลย เมืองลม เมือง แก่นท้าว เมืองปากลาย เมืองเวียงจันทน์ เมืองภูเวียง และเมืองภูกระดึง รวมแล้วประมาณหนึ่งหมื่น หกพันคนเศษ ซึ่งโปรดให้แยกกันไปอยู่ตามพวกที่เคยอยู่ก่อน (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1189ก, เลขที่ 21, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3.) ซึ่งทำให้เกิดชุมชนลาวในหลาย ๆ พื้นที่ ในเวลาต่อมา อาทิ เมือง ประจิมเมืองนครชัยศรี เมืองนครนายก เมืองศรีสวัสดิ์ เมืองกาญจนบุรี เมืองวัฒนานคร เมือง ประจันตคาม เมืองกระบิล เมืองอ่างทอง เมืองสุพรรณบุรี เมืองสิง และเมืองอิน (บังอร ปิยะพันธ์, 2541, หน้า 63)

สำหรับเมืองพวน ซึ่งเคยขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์นั้น หลังจากการปรากฏเจ้าอนุวงศ์ได้ แล้ว เวียดนามจึงถือโอกาสเข้าครอบครอง รวมไปถึงเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหก ซึ่งมีครัวหัวเมืองลาว ผังตะวันออกไปตกค้างอยู่มาก ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงต้องการตีเอา บ้านเมืองและครัวลาวกลับมาอยู่ในการปกครองเหมือนเดิม ในปี พ.ศ. 2376 จึงให้พระราชรินทร์ ยกทัพไปตีเมืองพวนและเจ้าพระยาธรรมราชาธิบดียกกองทัพไปตีเมืองแฉ่งและเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหก จนได้ชัยชนะในปี พ.ศ. 2378 และได้กวาดต้อนชาวลาวพวนและลาวทรงดำลงมากรุงเทพฯ และ ส่งไปยังเขตหัวเมืองชั้นในที่มิใช่ลาวพวนเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนหน้านั้นแล้ว ได้แก่ เมืองสุพรรณบุรี ลพบุรี เมืองนครนายก เมืองฉะเชิงเทรา และเมืองเพชรบุรี เป็นต้น รวมแล้วมีจำนวนมากถึง 6,000 คน (คำหมั่น วงกตรัตน์, 2495, หน้า 14) ซึ่งการกวาดต้อนชาวลาวพวนครั้งนี้ ปรากฏว่า เจ้าสาน เจ้าเมืองพวน พร้อมทั้งครอบครัวและข้าราชการบริพารจำนวนหนึ่งได้ถูกเกลี้ยกล่อมลงมาด้วย แต่ใน ระหว่างทางเจ้าสะและเจ้าสาลี ขุนนางเมืองพวนได้ลักลอบพาชาวพวนจำนวนหนึ่งหนีกลับไปเมือง พวน ส่วนเจ้าสานและครอบครัวทั้งข้าราชการบริพารประมาณ 100 คนเศษ ถูกนำตัวมาที่กรุงเทพฯ

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินตรา และเสื้อผ้า ให้แก่เจ้าหลานกับข้าราชการบริพาร แล้วส่งให้ไปตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านท่าทราย ในเขตเมืองพนมสารคาม (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1208, เลขที่ 28, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3)

การกวาดต้อนชาวลาวเข้ามายังกรุงเทพฯ และหัวเมืองชั้นในนั้นยังมีมาอย่างต่อเนื่อง โดยปีถัดมา พ.ศ. 2379 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรี มหานาม กวาดต้อนคุมชาวลาวทรงดำจากเมืองหิมา เมืองคอย เมืองควร ลงมาส่งที่กรุงเทพฯ และ ในปี พ.ศ. 2380 ได้มีใบบอกจากพระประทุมเทวา เจ้าเมืองหนองคาย และพระพิทักษ์เขตชั้นท์ เจ้าเมืองหนองหาร แจ้งจำนวนครัวลาวที่รวบรวมจากเมืองเวียงจันทน์ เมืองท่าสารหรือท่าขาน เมืองเวียงคัง เมืองพันพร้าว ว่ามีประมาณ 1,000 คน ส่วนเมืองห้วยหลวงรวบรวมครัวลาวพวนได้ 200 กว่าคน ครัวลาวเมืองท่าสารได้ 20 คน เมืองหนองหานรวบรวมครัวลาวพวนได้ ประมาณ 350 กว่าคน และครัวลาวเมืองเวียงพันท้อง และครัวลาวเมืองที่ประมาณ 100 กว่าคน นอกจากนี้ยังมีครัว ลาวเก่าที่เคยอยู่กรุงเทพฯ เป็นครัวลาวเมืองสาร เมืองเวียงจันทน์ เป็นพันพร้าว และครัวลาวที่อยู่ บ้านอารยิกกรุงเก่า และเมืองสระบุรี รวม 50 คน นอกนั้นเมืองชนบทยังรวบรวมลาวเก่าที่เคยอยู่ บ้านอารยิกและเมืองสระบุรีมาเพิ่มอีกสิบกว่าคน รวมชาวลาวทั้งหมดที่รวบรวมได้ในปี พ.ศ. 2380 มีถึง 1,770 คน ซึ่งเป็นชาวพวนเกือบ 600 คน (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1199, เลขที่ 1, หมวด จดหมายเหตุ, กท.ร.3) โดยพระยาจักรีได้มีร่างตอบไปยังพระประทุมเทวา เจ้าเมืองหนองคาย และ พระพิทักษ์เขตชั้นท์ เจ้าเมืองหนองหารว่า ให้นำครัวลาวทั้งหมดออกจากเมืองหนองคายและ หนองหาร โดยกำหนดให้ครัวลาวพวน ครัวเวียงจันทน์ ครัวลาวเมืองท่าสาร ส่งมาอยู่ทางเมือง ประจิม (ปราจีนบุรี) ครัวลาวเมืองเวียงคัง ครัวลาวเมืองพันพร้าว ให้ส่งลงมาทางเมืองสระบุรี ซึ่ง การรวบรวมชาวลาวพวนนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้กำชับให้ต้อนลงมาให้ หมดอย่าให้เหลือเป็นกำลังแก่ญวนได้ (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1199, เลขที่ 1, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3)

หลังจากนั้นในปี พ.ศ. 2382 ก็ยังมีการส่งครัวลาวจากเมืองหลวงพระบางมายัง กรุงเทพฯ เป็นลาวทรงดำจากเมืองแฉ่งอีกราวร้อยคนเศษ และในปี พ.ศ. 2387 ก็มีครัวลาว เวียงจันทน์และลาวเมืองวัง ส่งมาถวายอีกเกือบร้อยคน (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1206ก, เลขที่ 208, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3) แต่หลังจากนั้นแล้วก็ไม่ปรากฏหลักฐานลายลักษณ์อักษรใน การอพยพของครัวลาวอีก

สำหรับหัวเมืองต่าง ๆ หลังจากชาวลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐานต่างก็ยึดครองพื้นที่ปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นหมู่บ้าน หรือชุมชนเล็ก ๆ กระจายอยู่ไม่ห่างกันนักเกิดเป็นชุมชนลาว ดังมีหลักฐานปรากฏโดยสรุปได้ ดังนี้

เมืองสระบุรี มีชุมชนลาวเวียงจันทร์ที่บ้านหนองหอย บ้านไก่อู๋ บ้านกระเบื้อง บ้านท่าทราย บ้านท่าเรือ บ้านสาวไห้ (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1189จ, เลขที่ 4 หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3) บริเวณพระพุทธรูป ถ้ำเขาปถวิ เขาแก้ว (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2521, หน้า 444-445) บ้านอ้อย (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1215, เลขที่ 64, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.4) ส่วนหมู่บ้านลาวทุ่งดำมีอยู่ที่บ้านขอนแก่น (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1189ค, เลขที่ 4/ก, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3)

เมืองลพบุรี มีชุมชนลาวที่บ้านหนองเมือง บ้านธวัช บ้านห้วยขมิ้น บ้านห้วยพุดา บ้านเขาพระราม บ้านกกโก ชาวลาวพวนอยู่ที่บ้านเดิมเรียกว่า บ้านเขาหรือบ้านเต่า (สมชาย นิลนิต, 2522, หน้า 15-16) บ้านสโฎโกโคกลำโรง บ้านวังกระโดน บ้านเพี้ยด บ้านสะแกราบ (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1194, เลขที่ 5, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3)

เมืองอยุธยา มีชุมชนลาวที่บ้านท่างาม บ้านอารยิก บ้านกล้วย (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1194, เลขที่ 5, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3) บ้านศาลาลอยคลองท้อ (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1174, เลขที่ 21, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.2) บ้านจำปา (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1207ข, เลขที่ 240, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3) บ้านไผ่หนอง บ้านต้นโพธิ์ (สุวิทย์ ไททยวัฒน์, 2521, หน้า 22)

เมืองฉะเชิงเทรา มีชุมชนลาวพวนที่บ้านท่าขรานหรือท่าสาร เป็นชุมชนใหญ่ (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1209ก, เลขที่ 37, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3) ครีวลาวเมืองนครพนมตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณวัดโบสถ์ วัดหลวง (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1191, เลขที่ 4, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3) และมีหมู่บ้านชาวลาวที่บ้านพลาน (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1209ข, เลขที่ 93, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3)

เมืองพนมสารคาม มีชุมชนลาวพวนและลาวเวียงที่บ้านเตาเหล็ก บ้านเชียงใต้ บ้านเมืองเม็ด บ้านราชอัฐ บ้านเมืองกลาย บ้านท่าเหล่า ทั้งหมดอยู่ริมน้ำท่าลาด และมีที่บ้านเมืองเก่า บ้านแร บ้านบาน บ้านหุ้ม บ้านหอ บ้านโรง บ้านจอมศรี (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2522, หน้า 15)

เมืองเพชรบุรี มีชุมชนลาวทรงดำที่มาทางเรือ แลบ้านชายทะเล และต่อมาย้ายมาอยู่บริเวณเขาย้อย ที่บ้านป่าตาล บ้านเขาแร้ง บ้านเขาย้อย บ้านหนองจิก บ้านหนองกระพ้อ บ้านท่าช้าง บ้านท่าลาว บ้านวังตะโก บ้านเวียงคอย และบ้านทับคาง (มยุรี วัดแก้ว, 2521, หน้า 2) ซึ่งมีชุมชนลาวพวนด้วย (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1168, เลขที่ 5, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.1)

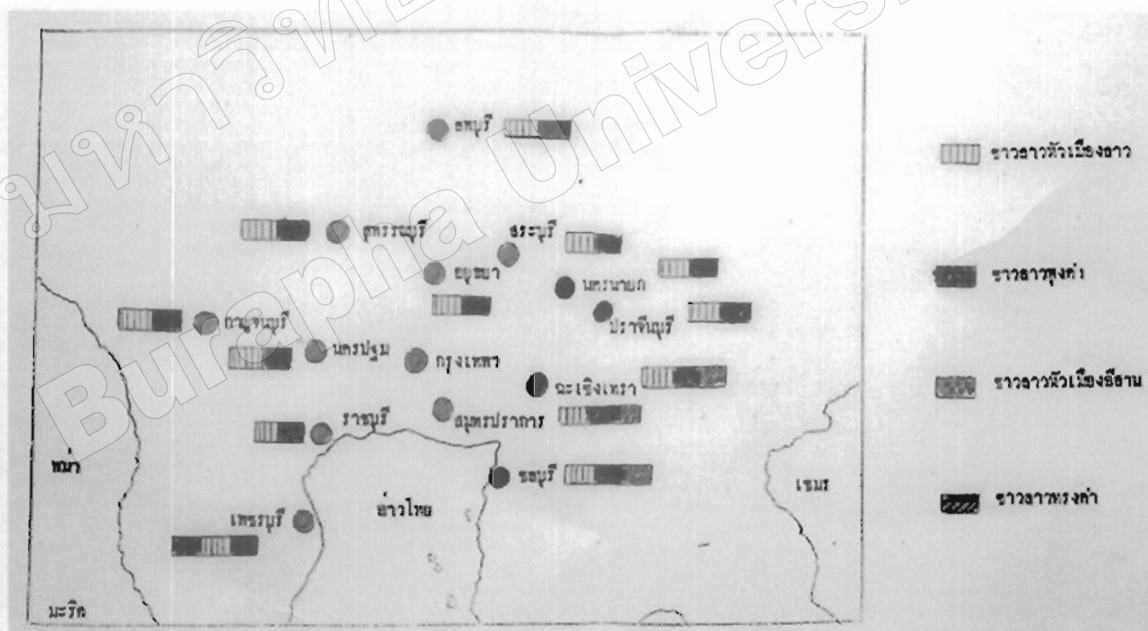
เมืองราชบุรี มีชุมชนลาวที่บ้านลูกแก (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1171, เลขที่ 1, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.2)

เมืองนครชัยศรี ชุมชนตั้งอยู่บริเวณคลองบางปลา มีบ้านสุกปลา บ้านยางแขวนปลอก บ้านพุมกำแพงแสน (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1207ค, เลขที่ 237, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3)

เมืองสมุทรปราการ มีชุมชนลาวเมืองนครพนม เรียกว่า ลาวอาสาปากน้ำ ต่อมาย้ายไปอยู่เมืองพนัสนิคม (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2504, หน้า 180)

เมืองสุพรรณบุรี มีชุมชนลาวเวียงและลาวครั่ง (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1192, เลขที่ 5, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3) อยู่ที่บ้านหนองกระทุ่ม

นอกจากนี้ยังมีชุมชนลาวที่เมืองประจิม เมืองนครนายก เมืองศรีสวัสดิ์ เมืองกาญจนบุรี เมืองวัดนานคร เมืองปจันตคาม เมืองกระบิล เมืองอ่างทอง เมืองสุพรรณบุรี เมืองสิงห์และเมืองอื่น (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1207ก, เลขที่ 276, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.3)

ภาพที่ 2-4 การตั้งถิ่นฐานของชนชาวลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ปรับปรุงจากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 1-3, หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยดำ เส้นดินสอขาว)

จนในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้นำชาวลาวมาจากเมืองเวียงจันทน์ โดยให้ขุนสุวรรณพลากร ขุนรักษาสุวรรณ เป็นนายกองควบคุมชาวลาวเหล่านี้ไปไว้ที่เมืองพนมสารคาม ให้เป็นเลกไพร่หลวงคงเมือง อยู่ในความดูแลของเจ้าเมืองพนมสารคาม คือ

พระพนมษานรินทร์ (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1223, เลขที่ 186, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.4) รวมทั้งมีการใช้วิธีเกลี้ยกล่อมชาวลาวพวนโดยให้ชาวพวนที่อยู่ก่อนไปชักชวนญาติพี่น้องให้เข้ามาอยู่ด้วย โดยมีกลุ่มชาวพวนซึ่งอยู่ท่าทรวงได้ไปเกลี้ยกล่อมพวกญาติตนมา ซึ่งในการเกลี้ยกล่อมนี้ หากได้คนมากพอทางการก็จะให้อพยพไปตั้งบ้านเรือนอยู่รวมกันที่ท่าปากป่าน⁶ (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1214ก, เลขที่ 75, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.4)

แต่เนื่องจากเหตุการณ์ญวนได้ยกทัพออกจากเมืองพวน ในปี พ.ศ. 2394 ส่งผลทำให้บ้านเมืองพวนกลับมาสู่ความเป็นปกติสุข ชาวพวนที่คาดว่าจะอพยพออกมาเพิ่มจึงไม่ปรากฏว่าเดินทางเข้ามาแต่อย่างใด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ชาวพวนที่อพยพมาก่อนนั้นไปตั้งบ้านเรือนถิ่นฐานอยู่รวมกันที่บ้านทรวง เมืองพนมสารคามดังเดิม และในปี พ.ศ. 2403 ก็ยังมีเอกสารกล่าวถึงการอพยพของชาวลาวพวนอีกครั้ง จากการเกลี้ยกล่อมของเพี้ยไชยสงคราม เพี้ยภิมทอง และไพร่ 15 คน ขึ้นไปเกลี้ยกล่อมผู้คนที่เมืองพวน ปรากฏว่ามีชาวพวนอพยพเข้ามาได้อีกจำนวนหนึ่ง (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1222, เลขที่ 17, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร.4) ซึ่งไม่มีการระบุแหล่งว่าถูกส่งไปยังที่ใด คาดว่าน่าจะส่งไปยังถิ่นที่มีชาวลาวดั้งเดิมได้ตั้งถิ่นฐานตามที่เคยอพยพมาในครั้งก่อน ๆ

จากการอพยพย้ายถิ่นของชาวลาว และการถูกกวาดต้อนเข้ามาตั้งแต่ช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ จึงทำให้ชนชาวลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองหลวง และหัวเมืองชั้นในมากขึ้น ครั้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากมีการรวบรวมหัวเมืองต่าง ๆ เข้าไว้ด้วยกัน โดยการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล เริ่มตั้งแต่ในปี พ.ศ. 2437 และมีการถือลำนํ้าซึ่งเป็นทางคมนาคมหลักในสมัยนั้นเป็นเครื่องกำหนดเขตมณฑล โดยมณฑลเทศาภิบาลที่จัดตั้งขึ้นในคราวแรกมี 3 มณฑล คือ มณฑลนครราชสีมา ซึ่งเป็นมณฑลแรก มีเมืองนครราชสีมา เมืองชัยภูมิ และเมืองบุรีรัมย์ มณฑลพิษณุโลก มีเมืองพิษณุโลก เมืองพิจิตร เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย (อุดรดิตถ์) เมืองสวรรคโลก และมณฑลปราจีนบุรี ที่มีการรวบรวมหัวเมืองประจิม ได้แก่ เมืองปราจีนบุรี เมืองนครนายก เมืองฉะเชิงเทรา เมืองชลบุรี เมืองพนมสารคาม และเมืองสนามชัยเขต เข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งในรายงานเกี่ยวกับราชการมณฑลปราจีนบุรี ร.ศ.114-115 (พ.ศ. 2438-2439) นั้น ได้กล่าวถึงการทำสำมะโนครัวราษฎรในเมืองต่าง ๆ ในมณฑลปราจีนบุรี ทำให้ทราบว่า เมืองปราจีนมีบ้านเรือนราษฎร 5,497 หลัง ประชากร 26,000 คนเศษ มีชาวลาวมากกว่าชาติอื่น แสดงว่ามณฑลปราจีนบุรีเป็นแหล่งชุมชนชาวลาวที่อยู่กันอย่างหนาแน่น และมีการขยายจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยในมณฑลปราจีนบุรี ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) มีจำนวนประชากรลาวเพิ่มขึ้นจาก

⁶ ท่าปากป่าน สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นบ้านป่าน หนึ่งในหมู่บ้านชาวลาวพวนในเขตอำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา

ปี ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) คือ ชาวลาวจากจำนวน 42,216 เป็น 44,814 เพิ่มขึ้น 2,598 คน หญิงลาวในปี ร.ศ. 124 มี 41,183 คน ปี ร.ศ. 125 มี 44,983 เพิ่มขึ้น 3,800 คน รวมเพิ่มขึ้น 6,398 คน (บังอร ปิยะพันธ์, 2541, หน้า 106)

ดังนั้นชุมชนชาวลาวจึงขยายกว้างขวางออกไปมากขึ้น โดยเฉพาะในเมืองพนมสารคาม ซึ่งปัจจุบันกลายเป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งบริเวณดังกล่าวยังคงเป็นชุมชนลาวดั้งเดิมอาศัยอยู่ และมีการขยายชุมชนชาวลาวออกไป เกิดเป็นชุมชนแห่งใหม่ขึ้นอีกหลายแห่ง เนื่องจากการขยายตัวของประชากร เช่น ลาวพวน มีการขยายไปตามลำน้ำท่าลาดถึงเขตบ้านราชสาสน์ และเขตตำบลบ้านช่อง เกิดบ้านโคกหัวข้าว บ้านหัวกระสัง บ้านสระข่อย บ้านม่วงขาว บ้านโคกปิบ บ้านสระมะเขือ โดยตั้งสลับกับหมู่บ้านของคนไทย ซึ่งขยายไปที่เขตตำบลเกาะขนุน มีบ้านท่าลาด บ้านบึงกระจับ เป็นต้น (บังอร ปิยะพันธ์, 2541, หน้า 108)

หลังจากการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการแบ่งเขตการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งเป็นระบบแบ่งเขตการปกครองส่วนภูมิภาคในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในปี พ.ศ. 2440 และได้มีการใช้มาจนถึงสมัยช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 นั้น ทำให้การแบ่งเขตพื้นที่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความชัดเจนขึ้น จนกระทั่งรูปแบบนี้ถูกล้มเลิกไปในปี พ.ศ. 2476 ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อมีการตราพระราชบัญญัติการบริหารราชการส่วนภูมิภาค พุทธศักราช 2476 และแบ่งพื้นที่เขตเป็นจังหวัด นับจากนั้นจังหวัดก็ได้กลายเป็นเขตการปกครองย่อยของประเทศไทยที่มีระดับสูงที่สุด ซึ่งจังหวัดยังมีการแบ่งเขตย่อยออกเป็น อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน จึงทำให้พื้นที่ชุมชนลาวเดิมในอดีตถูกแบ่งไปด้วย เกิดเป็นชุมชนย่อย ๆ ในหลาย ๆ อำเภอในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และในปัจจุบันชาวลาวเหล่านั้นก็ยังคงปักหลักตั้งถิ่นฐานเดิมเป็นแหล่งที่อยู่อาศัย และมีบางส่วนขยายตัวไปตั้งชุมชนใหม่ในพื้นที่ใกล้เคียง สืบทอดวิถีชีวิต และวัฒนธรรมจากรุ่นสู่รุ่น สืบทอดความเป็นชาติพันธุ์จนกลายเป็นชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาว ที่มีเอกลักษณ์และวัฒนธรรมของตนเองอย่างชัดเจน

ลักษณะทางกายภาพและสังคมวัฒนธรรมของชุมชนไทย-ลาว ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน

ด้วยการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์จะเห็นได้ว่า การอพยพของชาวลาวที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบนมีมาอย่างต่อเนื่อง ทำให้บริเวณนี้กลายเป็นชุมชนลาวขนาดใหญ่ อีกแห่งหนึ่ง และยังคงเป็นที่ตั้งของชุมชนลาวอพยพมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีชาวลาวสืบทอดเชื้อสายอยู่อาศัยกันหนาแน่นในการเลือกพื้นที่อาศัย ชาวลาวส่วนใหญ่มักยึดครองพื้นที่ตามลำน้ำ

เป็นหลัก และจากลักษณะสภาพภูมิประเทศของภาคตะวันออกเฉียงตอนบนนั้น โดยรวมถือว่าเป็นแหล่งทำการเกษตรกรรม ดังนั้นจากชุมชนเล็ก ๆ จึงเริ่มมีการขยายตัวทางสังคม ประชากรเพิ่มมากขึ้น และกลายเป็นชุมชนหมู่บ้านที่มีขนาดใหญ่ในที่สุด

การที่กลุ่มชาวลาวในอดีตมักรวมตัว และปลูกสร้างบ้านเรือนโดยอาศัยอยู่ตามบริเวณลำน้ำด้วยเพราะเป็นเส้นทางคมนาคมทั้งในการติดต่อสื่อสารและขนส่งสินค้า อีกทั้งบริเวณที่ราบลุ่มน้ำยังเป็นแหล่งเพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์ จากการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาวลาวในภาคตะวันออกเฉียงตอนบนพบว่า พื้นที่ของชุมชนลาวส่วนใหญ่ คือ พื้นที่การปกครองของมณฑลปราจีน⁷ ในอดีต ซึ่งได้แก่ เมืองปราจีนบุรี เมืองนครนายก เมืองพนมสารคาม และเมืองฉะเชิงเทรา ชาวลาวที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ มักถูกส่งเข้ามาพร้อมกันและต่างเลือกพื้นที่กระจายกลายเป็นชุมชนอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน รวมทั้งการอพยพและส่งผู้คนเข้ามาในครั้งต่อมา หากเป็นกลุ่มเดียวกันก็มีการกำหนดให้ไปอยู่ในพื้นที่ซึ่งมีกลุ่มเดียวกันเคยตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อน เพื่อมิให้เกิดการแตกแยกจากพวกพ้อง ดังนั้นลักษณะทางสังคมของชุมชนลาวในพื้นที่นี้จึงไม่ค่อยมีความแตกต่างทั้งในเรื่องของการเลือกทำเลที่ตั้ง และลักษณะความเป็นอยู่ วิถีชีวิตของชุมชนรวมทั้งประเพณีวัฒนธรรม ซึ่งชุมชนลาวที่มีการตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงตอนบนนี้ ส่วนใหญ่มักเป็นชาวลาวพวนและลาวเวียง ในการสร้างบ้านเรือน ก็มีทั้งการสร้างโดยการอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม ๆ หรือบางครั้งอาจจะสร้างสลับกับถิ่นที่อยู่อาศัยเดิมของคนไทย (สุชาติ เถาทอง, 2544, หน้า 21)

ดังนั้นในการศึกษาลักษณะทางกายภาพทั้งภูมิประเทศ ขอบเขตพื้นที่ และภูมิสังคมของชุมชนลาวในภาคตะวันออกเฉียงตอนบนนั้นพบว่า ภาคตะวันออกเฉียงตอนบนในด้านภูมิศาสตร์ปัจจุบันมีพื้นที่ครอบคลุม 5 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดนครนายก จังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดปราจีนบุรี จังหวัดสระแก้ว และจังหวัดชลบุรีบางส่วน⁸ พื้นที่ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นที่ราบระหว่างภูเขาตามแนวตะวันออกเฉียง-ตะวันตก โดยทางตอนบนมีเทือกเขาสูงชันกำแพงกันแยกภาคตะวันออกเฉียงจากภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะจังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดนครนายก มีลักษณะของพื้นที่ราบลุ่มน้ำ ซึ่งเป็นบริเวณที่ราบลุ่มน้ำใหญ่ที่สุดของภาคตะวันออกเฉียง คือ ที่ราบลุ่มน้ำปราจีนบุรี-บางปะกง ซึ่งเป็นบริเวณที่มีชุมชนอยู่อาศัยกันอย่างหนาแน่น และมีแม่น้ำสำคัญไหลผ่าน คือ

⁷ มณฑลปราจีน เป็นการรวมหัวเมืองทางลำแม่น้ำบางปะกง คือ เมืองปราจีนบุรี 1 เมืองนครนายก 1 เมืองพนมสารคาม 1 เมืองฉะเชิงเทรา 1 รวม 4 เมือง เป็นมณฑล 1 เรียกว่า "มณฑลปราจีน" ตั้งที่ว่าการมณฑล ณ เมืองปราจีนบุรี (ต่อเมื่อโอนหัวเมืองในกรมท่ามาขึ้นกระทรวงมหาดไทย จึงย้ายที่ว่าการมณฑลลงมาตั้งที่เมืองฉะเชิงเทรา เพราะขยายอาณาเขตมณฑลต่อไปทางชายทะเล รวมเมืองพนมสนธิคม เมืองชลบุรี และเมืองบางละมุง ให้เพิ่มอีก 3 เมือง รวมเป็น 7 เมืองด้วยกัน แต่คงเรียกชื่อว่า มณฑลปราจีน อยู่ตามเดิม)

⁸ เขตอำเภอพนสนธิคม อำเภอบ้านบึง อำเภอปอทอง และอำเภอพานทอง

แม่น้ำบางปะกง ซึ่งมีความยาว 150 กิโลเมตร และมีต้นน้ำที่เกิดจากแคว 2 แคว คือแควหนุมาน กับแควสระแก้วไหลมาบรรจบกันที่อำเภอekinบุรี ไหลไปทางทิศตะวันตกผ่านจังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดฉะเชิงเทรา ลงสู่อ่าวไทยที่บริเวณปากน้ำบางปะกง จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้บริเวณนี้เป็นแหล่งเพาะปลูกสำคัญของพื้นที่ในภูมิภาค

ภาพที่ 2-5 แผนที่แสดงขอบเขตกลุ่มน้ำบางปะกง (ซ้าย) (สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร, 2556)

ภาพที่ 2-6 แผนที่แสดงขอบเขตกลุ่มน้ำบางปะกง กลุ่มน้ำปราจีน (ขวา) (สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร, 2556)

จากขอบเขตพื้นที่เมื่อศึกษาบริเวณกลุ่มชนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐาน และสำรวจภาคสนามพบว่า กลุ่มชาวลาวที่อพยพนั้น มีทั้งลาวพวนและลาวเวียง ส่วนใหญ่ยังมีหมู่บ้านที่ยังคงอาศัยอยู่ในพื้นที่ดั้งเดิม โดยมักตั้งหมู่บ้านสลับกับคนไทยและคนจีน ซึ่งสามารถแบ่งกลุ่มการกระจายเป็นชุมชนอยู่ในพื้นที่สำคัญ 4 จังหวัดในภาคตะวันออกตอนบนได้แก่ นครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา และชลบุรี ดังนี้

1. กลุ่มชุมชนไทย-ลาว ในเขตจังหวัดนครนายก

นครนายกเป็นเมืองโบราณ สันนิษฐานว่า เคยเป็นเมืองสมัยทวารวดี มีหลักฐานแนวกำแพงเนินดิน และสันคูอยู่ที่ตำบลดงละคร ซึ่งในสมัยกรุงศรีอยุธยา นครนายกมีสถานภาพเป็นหัวเมืองชั้นใน เช่นเดียวกับเมืองปราจีนบุรี และเป็นเมืองบนเส้นทางยุทธศาสตร์ ในการติดต่อทาง

บกระหว่างดินแดนแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาและหัวเมืองทางภาคตะวันออก ตะวันออกเฉียงเหนือ และ อาณาจักรกัมพูชา (ภารดี มหาขันธ์, 2554, หน้า 204) จนในปี พ.ศ. 2437 สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงจัดลักษณะการปกครองโดยแบ่งเป็นมณฑล นครนายกได้เข้าไปอยู่ในเขตมณฑลปราจีนบุรี โดยในปี พ.ศ. 2445 ทรงเลิกระบบนิยมการมีเจ้าครองเมือง แต่ให้มีตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดขึ้นแทนจนกระทั่งในช่วง พ.ศ. 2486-2489 นครนายกก็ได้โอนไปรวมกับจังหวัดปราจีนบุรีและสระบุรี หลังจากนั้นจึงแยกเป็นจังหวัดอิสระ

จังหวัดนครนายกเดิมมีที่มาของชื่อหลายประเด็น ประเด็นหนึ่งซึ่งมีผู้อ้างถึงกันค่อนข้างมาก คือ มาจากการยกค่านา ซึ่งรองอำมาตย์ กำนัน สภานนท์ ครูใหญ่โรงเรียนนาครลำ สงเคราะห์⁹ ได้เรียบเรียงประวัติศาสตร์เมืองนครนายกเมื่อ พ.ศ. 2476 ตามคำบอกเล่าว่า ชื่อเมืองนครนายกมาจากนโยบายของพระเจ้าแผ่นดินในอดีตที่ทรงสนับสนุนให้เข้ามาหักร้างถางพง บริเวณรกร้างว่างเปล่า แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นการเก็บอากรค่านา และให้ประชาชนทำมาหาเลี้ยงชีพได้ตามใจชอบ จึงเรียกเมืองนี้ว่า “เมืองนายก” ภายหลังจึงเปลี่ยนเรียกเป็น “นครนายก” จนทุกวันนี้ (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 2542, หน้า 25)

ภาพที่ 2-7 แผนที่แสดงเขตการปกครองในจังหวัดนครนายก

⁹ โรงเรียนนาครลำสงเคราะห์เป็นโรงเรียนประจำจังหวัดนครนายก ปัจจุบันคือ โรงเรียนนครนายกวิทยาคม

จังหวัดนครนายก ปัจจุบันแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 4 อำเภอ ได้แก่

1. อำเภอเมืองนครนายก
2. อำเภอปากพลี
3. อำเภอบ้านนา
4. อำเภอองครักษ์

โดยมีอาณาเขตของจังหวัด ดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับ จังหวัดสระบุรี จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดปราจีนบุรี

ทิศตะวันออก ติดต่อกับ จังหวัดปราจีนบุรี

ทิศใต้ ติดต่อกับ จังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดฉะเชิงเทรา

ทิศตะวันตก ติดต่อกับ จังหวัดปทุมธานี และจังหวัดสระบุรี

จังหวัดนครนายก มีกลุ่มชาวลาวตั้งหลักแหล่งอยู่ในพื้นที่อำเภอเมืองและอำเภอปากพลี ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นชาวลาวพวน ซึ่งมีทั้งที่อพยพมาจากเมืองเชียงขวาง เมืองพวน และผู้ที่อพยพมาในคราวหลังจากเขตเมืองจำเหนือ (โพธิ์ แคมล่ำเจียก, 2537, หน้า 212) ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า เมืองเวียงชัย¹⁶ โดยหลักฐานในการเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองนครนายกนั้น อพยพมาตั้งแต่ในสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยพระครูประวัติ เจ้าอาวาสวัดท่าดินแดง อำเภอปากพลี ได้ถูกกล่าวอ้างไว้ในเอกสารงานวิจัยของ ปิยะพร วามะสิงห์ (2538, หน้า 12) ว่าด้วยการนำของหลวงพ่อดำ พระภิกษุชาวลาวที่นำชาวลาวอพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัย โดยมีครัวลาวจำนวนถึง 4 บ้าน ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ริมฝั่งคลองท่าแดง ด้านทิศตะวันตกเมื่อประมาณ พ.ศ. 2321 ซึ่งตรงกับข้อมูลประวัติวัดท่าแดง ที่ได้กล่าวว่า วัดนี้ถูกสร้างตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี เมื่อพระเจ้าตากสินได้ปราบดาภิเษกแล้วให้เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกทัพไปตีกรุงเวียงจันทน์ ในปี พ.ศ. 2321 ได้กวาดต้อนผู้คนมาเป็นจำนวนมาก และได้ให้ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมคลองท่าแดง จึงเรียกชื่อว่าเป็นบ้านท่าแดง โดยมีพระภิกษุชาวลาว ชื่อหลวงพ่อดำอพยพมาด้วย หลวงพ่อดำได้นำพระพุทธรูป คือ พระศรีอารียะ เนื้อทองสำริด หน้าตักกว้าง 27 ซม. สูง 59 ซม. บรรทุกหลังช้างเข้ามาด้วย เมื่อตั้งถิ่นฐานได้แล้วชาวบ้านได้ช่วยกันสร้างที่พักสงฆ์ถวายหลวงพ่อดำ และนำพระศรีอารียะประดิษฐานไว้ที่วัด¹⁷ (กองพุทธศาสนสถาน สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2532, หน้า 265) ดังนั้นจึงสามารถสันนิษฐานได้ว่า ชาวลาวในเมืองนครนายกนี้มีการอพยพมาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงธนบุรี

¹⁶ เมืองเวียงชัย มีภูมิประเทศอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองเชียงขวางไปเล็กน้อย สามารถเดินทางไปมาหาสู่กันได้

¹⁷ ปัจจุบันถูกโจรกรรมไปแล้วเมื่อเดือนกรกฎาคม 2525

จากนั้นการอพยพชาวลาวก็ยังคงมีมาอย่างต่อเนื่อง ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เรื่อยมาจนมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีการอพยพเข้ามาในนครนายกครั้งสำคัญในช่วงกบฏเจ้าอนุวงศ์ จากการเล่าของพระปลัดสมนึก รองเจ้าอาวาสวัดตะเคียนทอง ที่กล่าวอ้างอิงในงานวิจัยของ ชลดา สังวาลทรัพย์ (2534, หน้า 43) กล่าวว่า บรรพบุรุษชาวลาวอพยพมาในสมัยที่เจ้าอนุวงศ์ก่อกบฏ และถูกกวาดต้อนโดยกองทัพมาไว้บริเวณนี้ และได้กระจายกระจายไปตั้งที่อยู่อาศัยแถบบริเวณใกล้เคียง ซึ่งปัจจุบัน คือ บริเวณอำเภอปากพลี ในจังหวัดนครนายก และอำเภอศรีมหาโพธิ์ ในจังหวัดปราจีนบุรี เป็นการอพยพเข้ามาพร้อมกัน จากนั้นก็มีการอพยพเข้ามาอีกตามวาระ จนกระทั่งครั้งหลังสุดในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่ไทยยกกองทัพไปปราบฮ่อที่เมืองพวน จนทำให้เกิดข้อขัดแย้งกับญวน (จารุวรรณ สุขปิติ, 2532, หน้า 30) มีชาวพวนอพยพบางส่วนเข้ามาเพื่อต้องการหนีสงคราม โดยจากเหตุการณ์ปราบฮ่อนี้ ส่งผลสืบเนื่องไปถึงกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ในเวลาต่อมา

ลักษณะพื้นที่แถบนี้เมื่อครั้งมีการอพยพเข้ามาแรก ๆ ยังเป็นป่าเป็นเขา แต่มีแม่น้ำลำคลองไหลผ่าน ทำเลเหมาะแก่การตั้งบ้านเรือนเป็นหลักแหล่ง ผู้คนส่วนใหญ่ที่อพยพมาในสมัยนั้นได้จับจองที่ทำกิน ทำนา ทำสวน ทำไร่ เนื่องจากสภาพพื้นที่อุดมสมบูรณ์ การปลูกบ้านเรือนจะทำอยู่กันเป็นคุ้ม ๆ ในเครือญาติ และอยู่ใกล้ชิดทุกหมู่บ้าน บ้านเรือนลาวส่วนใหญ่ในอดีตไม่นิยมกันรั้ว มักทำเป็นเรือนสูง มีพื้นที่ได้ทุนไว้ใช้ประโยชน์ในการเลี้ยงสัตว์ ด้านบนมีจำนวนห้องอาศัยตามความเหมาะสมของครอบครัว แต่ปัจจุบันเมื่อสภาพสังคมเปลี่ยนไป ลักษณะของการปลูกสร้างบ้านเรือน ก็ปรับเปลี่ยนเป็นสมัยนิยมมากขึ้น รูปแบบของบ้านในอดีตก็เลือนหายไปตามสภาพแวดล้อม สิ่งที่ขาดไม่ได้ของหมู่บ้าน คือ การสร้างวัด เพื่อให้เป็นศูนย์กลางในการพบปะทำบุญตามเทศกาลประเพณีพื้นบ้าน ซึ่งชาวลาวอพยพมานั้นก็ยังยึดถือปฏิบัติตามแบบแผนที่เคยทำกันมา เช่นเดียวกับสมัยอยู่เมืองเชียงขวาง เมืองพวน ส่วนใหญ่ผู้คนที่อพยพมาต่างก็พอใจในสภาพแวดล้อมใหม่ของตน มิได้เกิดปัญหาใด อีกทั้งนโยบายของผู้ปกครองประเทศก็ได้ทำให้ชาวพวนไม่พอใจแต่อย่างใด (ปิยะพร วามะสิงห์, 2538, หน้า 12)

หลักจากการก่อร่างสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยจนเป็นปึกแผ่นดีแล้ว ชุมชนก็เริ่มมีการขยายออกไปด้วยเส้นทางคมนาคมที่มีการเชื่อมโยงถึงกัน ทั้งทางบกและทางน้ำ มีการแพร่กระจายของชุมชนลาวอยู่ตามตำบลต่าง ๆ เช่น ตำบลบ้านใหญ่ (เดิมคือบ้านใหญ่ลาว) ตำบลหนองแสง ตำบลเกาะหวาย ตำบลท่าเรือ รวมทั้งตำบลนาหินลาด ตำบลโคกกรวด และแยกย่อยตั้งเป็นหมู่บ้าน เช่น บ้านกุดตะเคียน บ้านเขาแดง บ้านท่าแดง บ้านฝั่งคลอง เป็นต้น

ชาวบ้านในชุมชนเหล่านี้ ส่วนมากเป็นชาวไทยเชื้อสายลาวพวนและมีในบางตำบลเป็นลาวเวียง มักใช้ชีวิตความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย ความเป็นเครือญาติมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตและการอยู่ร่วมกัน มีการเกี้ยวพาราสีจากการสืบทอดตระกูล จากการเป็นลูกหลานของบรรพบุรุษที่สืบทอดมาจากต้นตระกูลเดียวกัน ภายในกลุ่มของตนเอง มีลักษณะการสืบเครือญาติโดยนับจากสายโลหิต ระหว่างพี่น้องที่เกิดจากบิดามารดาเดียวกัน และการสืบเครือญาติด้วยการแต่งงาน ซึ่งเมื่อมีการแต่งงานระหว่างบ้านของทั้งสองฝ่าย ก็จะถือเป็นญาติเดียวกันด้วย

นอกจากนี้ยังมีการขยายความสัมพันธ์ไปยังชุมชนอื่นที่อยู่ใกล้เคียง ซึ่งจากข้อมูลการศึกษาของ ปิยะพร วามะสิงห์ (2538, หน้า 19) พบว่า ผู้ที่มีช่วงอายุ 50 ปีขึ้นไป ส่วนใหญ่แต่งงานในหมู่ชาวพวนด้วยกันเอง หากอายุต่ำกว่า 50 ปีลงมา ก็จะแต่งงานกับคนไทยบ้าง หรือจีนบ้าง ซึ่งเมื่อแต่งงานแล้ว ฝ่ายชายมักจะย้ายเข้าไปอยู่บ้านของฝ่ายหญิงแล้วค่อยแยกออกไปตั้งบ้านเรือนตนเองในภายหลัง โดยความเป็นอยู่ในระบบเครือญาติและเผ่าพันธุ์ยังมีความผูกพันกันมาก มีการพึ่งพาอาศัย ไปมาหาสู่ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่ยังคงชัดเจน รวมทั้งการใช้ภาษาพื้นถิ่นในการสื่อสาร แต่ปัจจุบันมีเฉพาะคนเฒ่าคนแก่ที่สามารถพูดได้ทั้งภาษาไทยกลาง และภาษาไทยพวน โดยมักจะพูดภาษาไทยพวนกับกลุ่มชนเดียวกันในหมู่บ้าน และยังคงรักษาสำเนียงพวนพูดในกลุ่มชนเดียวกันไว้ได้

สำหรับด้านของศิลปวัฒนธรรม ยังคงมีการสืบสานศิลปะพื้นบ้าน ไม่ว่าจะเป็น การขับร้องลำพวน รวมทั้งประเพณีต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย จะเห็นได้ว่า ในชุมชนบางหมู่บ้านยังมีการดำรงสืบทอดรูปแบบของประเพณีวัฒนธรรม ที่ถือเป็นเอกลักษณ์ของชุมชน ซึ่งยังคงมีงานบุญประเพณี ที่รู้จักกันดีในงานฮีดสิบสอง¹² คองสิบสี่¹³ ที่เป็นขนบธรรมเนียม

¹² ฮีดสิบสองมาจากคำ 2 คำ คือ ฮีด กับ สิบสอง ฮีดมาจากคำว่า จาริต หมายถึง สิ่งที่ถูกดัดสืบทอดกันมาจนกลายเป็นประเพณีที่ดงามชาวลาวยีสาน เรียกว่า จาฮีดหรือฮีด สิบสอง หมายถึงเดือนทั้ง 12 เดือนในหนึ่งปี ฮีดสิบสอง จึงหมายถึง จาริตประเพณีสิบสองรายการคือประเพณีประจำสิบสองเดือนนั่นเอง เป็นจาริตประเพณีที่จำทำให้สมาชิกในสังคมได้มีโอกาสร่วมชุมนุมกันทำบุญเป็นประจำทุก ๆ เดือนของรอบปี ผลที่ได้รับก็คือทุกคนจะได้มีเวลาเข้าวัดใกล้ชิดกับหลักธรรมของธรรมทางศาสนายิ่งขึ้น ทำให้ประชาชนในย่านใกล้เคียงรู้จักมักคุ้น สามัคคีกันเป็นอย่างดีและมีผลงานทางอ้อมคือ เมื่อว่างจากการงานอาชีพแล้วก็มีจาริตบังคับให้ทุก ๆ คนเสียสละทำงานร่วมกันเพื่อสังคมส่วนรวมไม่ให้คนอยู่ว่าง ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนก็ถูกสังคมลงโทษตั้งข้อรังเกียจอย่างจริงจัง

¹³ เป็นบทบัญญัติทางสังคมของชาวลาวยีสานให้เป็นหลักปฏิบัติต่อกันสำหรับคนในสถานภาพต่าง ๆ มาแต่โบราณโดยใช้เป็นคำบอกเล่าขาน สืบต่อกันครั้ง ยังไม่มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร "คองสิบสี่" มักเป็นคำ กล่าวควบคู่กับคำว่า ฮีดสิบสองสันนิษฐานไว้ 2 ความหมายว่า มาจากคำว่า คลอง หรือคลอง เป็นคำนามหมายถึง ทางหรือแนวทาง เช่น คลองธรรม หรือมาจากครองซึ่งเป็นคำกริยา มีความหมายถึงการรักษาไว้ เช่น คำว่า ครองเมือง ครองรักครองชีพโดยที่ชาวอีสานไม่นิยมออกเสียงคำกล้ำ ดังนั้นคองสิบสี่น่าจะมีความหมายถึง กรอบหรือแนวทางที่ใช้ปฏิบัติระหว่างกัน 14 ข้อของผู้ปกครองกับผู้ใต้ปกครอง พระสงฆ์ และระหว่างบุคคลทั่วไป เพื่อความสงบสุขร่มเย็นของบ้านเมือง

ปฏิบัติกันมายาวนาน และยังคงมีพิธีกรรมให้เห็นในปัจจุบัน เช่น เดือนอ้ายบุญข้าวจี เดือนยี่บุญข้าวหลาม เดือนสามบุญกำฟ้า เดือนห้าบุญสงกรานต์ เดือนหกบุญหมู่บ้าน เดือนแปดบุญเข้าพรรษา เดือนเก้าทำห่อข้าว เดือนสิบเอ็ดบุญตักบาตรเทโว เดือนสิบสองบุญเทศน์มหาชาติ (นาคล จันทวีระ, 2552, หน้า 38) โดยเฉพาะในตำบลหนองแสง อำเภอปากพลี ยังคงสามารถเห็นงานบุญประเพณีกำฟ้าที่มีการสืบทอดอยู่ในปัจจุบัน ประเพณีบุญกำฟ้าเป็นหนึ่งในงานบุญ ซึ่งอยู่ในฮีต 12 ในวันกำฟ้า คือ วันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ชาวบ้านจะทำบายศรี มีดอกไม้ ธูป เทียน เครื่องสังเวย บูชาเทวดาในตอนเช้า ในวันนั้นชาวบ้านจะหยุดงานหนึ่งวัน ไม่ใช้แรงงาน สัตว์และคน ไม่ใช้ของมีคมเชื่อกันว่า เป็นการบูชาเทพยดา สิ่งศักดิ์สิทธิ์บนท้องฟ้า เพื่อบันดาลให้ฝนตกลงมาในวันนี้จะมีเสียงฟ้าร้อง ซึ่งผู้เฒ่าผู้แก่จะคอยฟังว่าฟ้าร้อง มาจากทิศใด เพื่อคาดคะเนว่าฝนจะตกมากหรือน้อย เป็นต้น นอกจากนี้ก็ยังมีประเพณีอื่นๆ อีกเช่น ประเพณีสาทรพวน ประเพณีทานข้าวเปลือก ประเพณีบุญมหาชาติ พิธีทำบุญลาน ประเพณีปราสาทผึ้ง ที่ยังคงมีให้เห็นตามชนบทของเทศกาล ซึ่งไม่เพียงประเพณีความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับทางพุทธศาสนา แต่กลุ่มชาวไทย-พวนยังรวมถึงความเชื่อในการนับถือผี ซึ่งเป็นคติความเชื่อของชุมชนมาตั้งแต่ดั้งเดิม โดยเฉพาะมีประจำหมู่บ้าน ซึ่งมีเกือบทุกหมู่บ้านหรือที่เรียกว่า ศาลปู่ตา และยังมีประเพณีการเลี้ยงผีในเดือน 6 ของทุกปี อีกด้วย

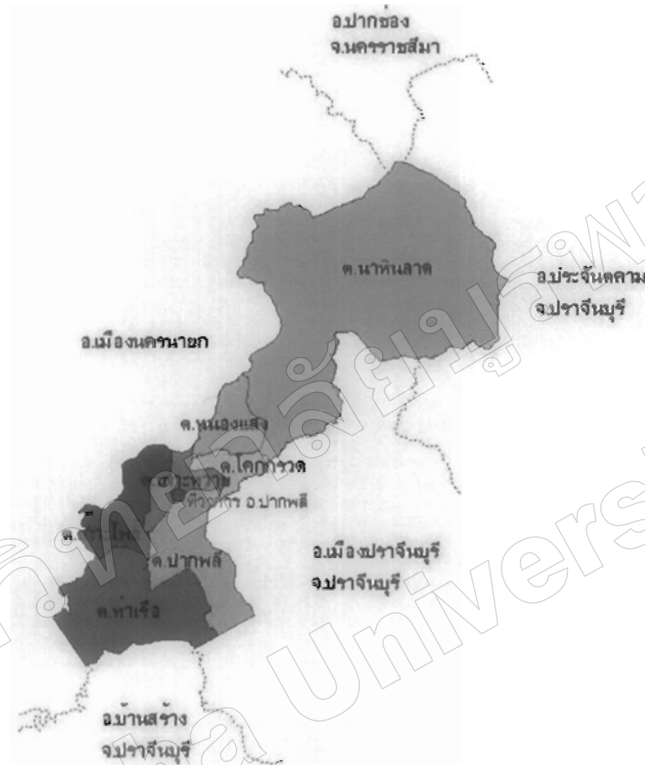
กลุ่มชาวลาวในจังหวัดนครนายกนี้ถือได้ว่า เป็นผู้ฝึกฝนในพระพุทธศาสนา จะเห็นว่าชุมชนมักจะมีการสร้างวัดอยู่ภายในหมู่บ้านด้วยเสมอ ผู้คนยังคงมีการเข้าวัดทำบุญซึ่งเป็นสิ่งที่ปฏิบัติสืบทอดกันต่อมา วัดจึงมีความสำคัญต่อชุมชนเป็นศูนย์รวมจิตใจ และเป็นศูนย์กลางในการส่งเสริมกิจกรรมทางพุทธศาสนา ได้มีการบูรณะวัดอย่างต่อเนื่อง รวมถึงมีการสร้างวัดขึ้นใหม่ด้วยความร่วมมือร่วมใจของคนในชุมชนปัจจุบัน จากความยึดมั่นในพุทธศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณีนี้ จึงกลายเป็นตัวกำหนดระเบียบแบบแผนต่าง ๆ ที่ควบคุมสังคมและยึดถือปฏิบัติร่วมกัน และเป็นสิ่งที่เสริมสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (ปิยะพร วามะสิงห์, 2534, หน้า 20)

ถึงแม้ว่า ปัจจุบันรูปแบบของสังคมที่เปลี่ยนไป การผสมผสานกลมกลืนทางชาติพันธุ์ และกระบวนการสร้างความเป็นไทย อาจทำให้อัตลักษณ์บางส่วนของชุมชนมีความเปลี่ยนแปลงไปบ้าง แต่การสำนึกความเป็นชาติพันธุ์ของกลุ่มชาวไทยลาวจังหวัดนครนายก ยังมีลักษณะของการจำแนกแยกตนเองออกจากกลุ่มอื่น เช่น เรื่องของภาษาสำเนียงพูด และขนบธรรมเนียมประเพณีท้องถิ่นที่มีความแตกต่างไปจากผู้คนกลุ่มอื่นๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกัน จะเห็นได้จากชาวไทยพวนในนครนายกมีการริเริ่มฟื้นฟูอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมประเพณีในกลุ่มของตนขึ้นมาด้วยความภูมิใจในความเป็นไทยพวน และมีการเปิดเผยตัวตนสู่พื้นที่สาธารณะสังคมเพิ่มขึ้น โดยเริ่ม

3. ตำบลเกาะโพธิ์ ได้แก่ บ้านสะแกชิง

4. ตำบลเกาะหวาย ได้แก่ บ้านเกาะหวาย บ้านใหม่ บ้านฝั่งคลอง บ้านท่าแดง บ้าน

คลองตะเคียน

ภาพที่ 2-9 แผนที่อำเภอปากพลี จังหวัดนครนายก

2. กลุ่มชุมชนไทย-ลาว ในเขตจังหวัดปราจีนบุรี

ปราจีนบุรี เป็นดินแดนที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่โบราณ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นชุมชนมาก่อนพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นเมืองเก่าแก่ตั้งแต่สมัยอาณาจักรทวารวดี อาณาจักรพุนน อาณาจักรอีสานปุระ อาณาจักรลพบุรี ซึ่งแต่เดิมเคยมีชื่อตามหลักศิลาจารึกว่า "เมืองอวัธยปุระ" "เมืองพระรถ" หรือ "เมืองมโหสถ" มีการขุดพบซากเมืองโบราณศรีมโหสถที่ตำบลโคกปิบ และทางทิศตะวันออกของเมืองศรีมโหสถที่บริเวณบ้านโคกขาม อำเภอศรีมหาโพธิ์ โดยมีหลักฐานซากโบราณสถานของชุมชน ซึ่งใช้ประกอบพิธีกรรมศาสนา และโบราณวัตถุต่าง ๆ ทั้งเทวรูป พระพุทธรูป เครื่องสำริด เครื่องปั้นดินเผา รวมถึงเครื่องมือเครื่องใช้ในยุคโบราณกระจัดกระจายอยู่ทั่วบริเวณ

ในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น จังหวัดปราจีนบุรีใช้ชื่อว่า เมืองปราจีน มีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 พระเจ้าอู่ทอง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2467, หน้า 46-47) จนกระทั่งในสมัยอยุธยาตอนปลายลงมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปราจีนบุรีมีสภาพเป็นเมืองหน้าด่านที่อยู่ในพื้นที่ชายขอบมาถึงสมัยกรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ได้เกิดชุมชนเรียงรายบนเส้นทางคมนาคมตามชายขอบดงศรีมหาโพธิ์ แต่ก็ยังมีไม่มาก เริ่มจากบริเวณท่าประทุม (ปัจจุบันเป็นที่ตั้งอำเภอศรีมหาโพธิ์) ตามลำน้ำปราจีนบุรีที่ผ่านมาจากอำเภอกบินทร์บุรี เส้นทางน้ำก่อนจะไหลผ่านเมืองปราจีนบุรีลงไปรวมกับลำน้ำนครนายก เป็นแม่น้ำบางปะกงในเขตอำเภอบางน้ำเปรี้ยว ลำน้ำปราจีนบุรีตอนนี้เป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่สำคัญ สามารถเดินเรือขึ้นไปได้ถึงอำเภอกบินทร์บุรีทางเหนือแล้ว และลงไปถึงตำบลแปดริ้ว อันเป็นที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทรา ก่อนจะไปออกทะเลที่อ่าวบางปะกง

สำหรับชุมชนลาวในจังหวัดปราจีนบุรี มีหลักฐานว่า เป็นชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี และในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เช่นเดียวกับจังหวัดนครนายก ที่ชุมชนเริ่มขยายตัวมากขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ 3 ช่วงสงครามไทย ลาว กัมพูชา โดยเฉพาะกับลาวนั้นได้มีการกวาดต้อนคนลาวเวียง ลาวพวนเข้ามา โดยเชลยลาวที่ถูกกวาดต้อนนั้น มาจากหัวเมืองต่าง ๆ ของลาว เช่น หัวเมืองคำเกิด คำมวน เมืองลาวพวน เมืองลาวกาว เมืองเวียงจันทน์ เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงคำ เมืองจำปาศักดิ์ ถูกทางการส่งไปยังหัวเมืองต่าง ๆ เช่น จังหวัดปราจีนบุรี จังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดนครนายก อาจสรุปได้ว่า ความเป็นอยู่ของเชลยลาวนั้นทางการไทยเป็นผู้กำหนดพื้นที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ภายใต้การควบคุม และการสอดส่องดูแลมิให้เคลื่อนย้าย หรือหลบหนีไปอยู่นอกเขตการดูแล ชาวลาวที่เข้ามาในเมืองไทยจึงมีทั้งเจ้านาย ขุนนาง และสามัญชน ในกลุ่มเจ้านายมักจะได้รับบรรดาศักดิ์จากทางการไทยให้คอยปกครองดูแลชาวลาวด้วยกัน หรือมีการแต่งงานกับเจ้านายฝ่ายไทย ทำให้ถูกกลืนเข้าสู่ระบบทางสังคมไทย เช่น ได้ยศเป็นขุน หมื่น ซึ่งผู้ที่ได้รับบรรดาศักดิ์นี้นับว่า เป็นผู้ที่มีความดีความชอบความภักดีต่อไทย ส่วนไพร่ ทาส และชาวบ้านนั้นก็รวมตัวเป็นกลุ่ม หรือชุมชนใหญ่ ในแต่ละพื้นที่ (วิภา สมบูรณ์ศักดิ์, 2539, หน้า 33)

บริเวณสำคัญของจังหวัดปราจีนบุรี ที่ทางการกำหนดให้เป็นที่ตั้งหลักแหล่งของชุมชน คือ บริเวณตามชายขอบดงศรีมหาโพธิ์ ซึ่งเป็นชุมชนที่อาศัยอยู่บนเส้นทางคมนาคม อันเป็นบริเวณที่ลาดเขามาบรรจบกันที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ซึ่งเป็นพื้นที่เหมาะกับการตั้งบ้านเมือง และเกิดเป็นเมืองใหม่ ๆ ขึ้น เช่น เมืองกบินทร์บุรี ประจันตคาม พนมสารคาม และพนัสนิคม เป็นต้น คนลาวเหล่านี้ตั้งหลักแหล่งสลับกับบรรดาคนไทยตามเส้นทางคมนาคมทางน้ำดังกล่าว และยัง

เป็นเส้นทางที่คนจีน พ่อค้าใช้ขึ้นล่อง และตั้งถิ่นฐานย่านตลาดที่ตำบลท่าประชุม จากท่าประชุมก็ยังมีเส้นทางเดินบกไปพบกับเส้นทางโบราณ ผ่านตำบลโคกขวาง อันเป็นเมืองโบราณไปตามชายขอบศรีมหาโพธิ ผ่านบ้านเกาะเค็ด บ้านเกาะสมอ บ้านหัวซาไปยังบ้านสระมะเขือ บ้านโคกวัด บ้านโคกبيب บ้านต้นโพธิ์ บ้านด่าน บ้านข้าหัว บ้านสระข่อย บ้านโคกมอญ บ้านธารพุด บ้านหน้าหัว บ้านหัวกระสังข์ และบ้านช่อน พื้นที่ศรีมหาโพธิ์มายังบ้านท่าเกวียน เขตเมืองพนมสารคาม แล้วต่อมายังเมืองชลบุรี ระยอง และจันทบุรี (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2555, หน้า 12-13)

นอกจากนี้ยังมีการอพยพชาวลาวเข้ามาอีก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในช่วงของการปราบศึกฮ่อในปี พ.ศ. 2417-2418 ต่อมาเมืองปราจีนเริ่มมีความสำคัญมากขึ้นตามลำดับ เพราะมีการค้นพบแหล่งทองคำที่เมืองกบินทร์บุรี มีการทำเหมืองทองคำ และหลังจากการปฏิรูปการปกครองมาเป็นระบบเทศาภิบาล ทว่าการได้ใช้เมืองปราจีนเป็นที่ว่าการมณฑลปราจีน ส่งผลให้เมืองปราจีนกลายเป็นศูนย์กลางความเจริญในภูมิภาคตะวันออก ต่อมาได้ย้ายที่ว่าการมณฑลปราจีนไปอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทราจึงทำให้เมืองปราจีนลดความสำคัญลง หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. 2475 ได้มีพระราชบัญญัติว่าด้วยการบริหารแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2476 ให้มีตำแหน่งข้าหลวงประจำจังหวัดแบบผู้ว่าราชการจังหวัด คณะกรรมการจังหวัด และสภาจังหวัด ส่งผลให้มณฑลเทศาภิบาลปราจีนบุรีถูกยกเลิกไป เมืองปราจีนบุรีจึงมีฐานะเป็นจังหวัดปราจีนบุรีในปัจจุบัน และมีการแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 7 อำเภอ ได้แก่

1. อำเภอเมืองปราจีนบุรี
2. อำเภอกบินทร์บุรี
3. อำเภอนาดี
4. อำเภอบ้านสร้าง
5. อำเภอศรีมโหสถ
6. อำเภอศรีมหาโพธิ
7. อำเภอประจันตคาม

โดยมีอาณาเขตของจังหวัด ดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับจังหวัดนครราชสีมา

ทิศใต้ ติดต่อกับจังหวัดฉะเชิงเทรา

ทิศตะวันออก ติดต่อกับจังหวัดสระแก้ว

ทิศตะวันตก ติดต่อกับจังหวัดนครนายก

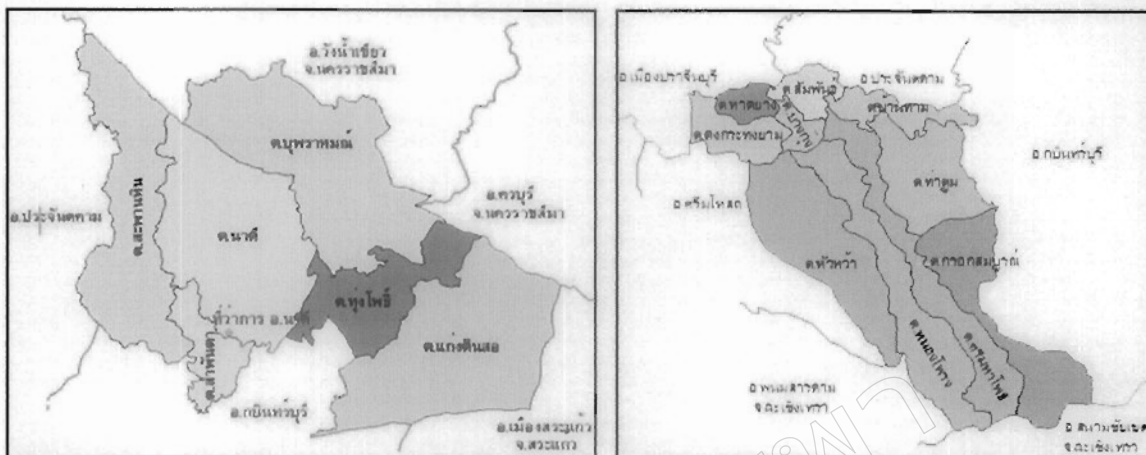
ภาพที่ 2-10 แผนที่แสดงอาณาเขตในจังหวัดปราจีนบุรี

จังหวัดปราจีนบุรีในปัจจุบันถือได้ว่า เป็นจังหวัดที่มีผู้อยู่หลากหลายเชื้อชาติ จากการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเมื่อครั้งอดีต ในการศึกษาชาติพันธุ์ของประชาชนท้องถิ่นต่าง ๆ ของจังหวัดปราจีนบุรีนั้น พระครูศรีมหาโพธิคุณารักษ์ได้เคยศึกษา และแจกแจงข้อมูลสรุปไว้ว่า มีทั้งชาวลาวพวน ชาวเขมร ชาวไทยญ้อ ชาวไทเบ็ง (ไทยโคราช) ชาวไทยอีสาน และชาวไทยภาคกลางอาศัยอยู่ในเขตอำเภอต่าง ๆ (พระครูศรีมหาโพธิคุณารักษ์, 2528, หน้า 24) ประชากรส่วนใหญ่ของจังหวัดปราจีนบุรีเป็นชาวไทยอีสานและชาวลาว มีการใช้ภาษาท้องถิ่นเป็นภาษาพูดในปัจจุบัน จากการศึกษาข้อมูลและสำรวจพื้นที่พบว่า ชุมชนไทยลาวในจังหวัดปราจีนบุรี ส่วนใหญ่ยังมีการตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณดั้งเดิม และบางชุมชนมีการขยายออกไปในพื้นที่ใกล้เคียง สามารถสรุปพื้นที่ขอบเขตของชุมชนที่สำคัญ ๆ ได้ดังนี้

ชุมชนลาวเวียง

1. อำเภอกบินทร์บุรี อยู่ที่ตำบลเมืองเก่า ได้แก่ บ้านไต้ บ้านกลาง บ้านเหนือ บ้านหนองรี บ้านโคกหอม บ้านท่าซ้อย บ้านโนนคูณ และตำบลบ่อทอง บ้านกุง¹⁴

¹⁴ จากเอกสารอ้างอิงระบุในการสร้างวัดกรุงราษฎร์บำรุง โดยชาวเวียงจันทน์ ซึ่งวัดนี้ปัจจุบันตั้งอยู่ที่บ้านกุง ตำบลบ่อทอง อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี เอกสารระบุว่ามีการก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. 2310 ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 โดยชาวเวียงจันทน์ได้

ภาพที่ 2-14 แผนที่อำเภอหนองดี จังหวัดปราจีนบุรี (ซ้าย)

ภาพที่ 2-15 แผนที่อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี (ขวา)

ชุมชนลาวพวน

1. อำเภอบักรังไหม

ตำบลลำพัน ได้แก่ บ้านลำพัน บ้านไผ่ขาว

ตำบลโคกปึก ได้แก่ บ้านม่วงขาว บ้านด่าน บ้านโคกปึก บ้านโคกวัด บ้านสระมะเขือ
บ้านหนองสะแก บ้านหนองเรือ

ตำบลโคกไทย ได้แก่ บ้านสระข่อย บ้านโคกไทย บ้านโคกมอญ บ้านหนองเกตุ บ้านหนองแสง บ้านโป่งตะเคียน

2. จำนวนนาดี

ตำบลลำพันตา ได้แก่ บ้านห้วย บ้านแก้ง บ้านแห่

3. อำเภอสรีมหาโพธิ

ตำบลงกระทงยาม ได้แก่ บ้านแล้ว บ้านเหนือ บ้านใหม่ บ้านท้ายดง บ้านดอนใหญ่
บ้านท้ายสระแก บ้านหนองบัวหมู

ตำบลหัวห้ว ได้แก่ บ้านหัวห้ว (โพนตูม) บ้านเกาะสมอ (โพนไทร) บ้านหายโศก (ดอนผักเนา) บ้านดอนลับฟาก บ้านหัวชา ซึ่งโดยเฉพาะบ้านหัวชานี้ชาวบ้านเกือบทั้งหมด มีศาลปู่ตาประจำบ้านหัวชา ซึ่งเป็นชื่อของผู้นำชาวพนมชื่อ “ศาลพระแก้วกลางณรงค์”¹⁵ และส่วนใหญ่เป็น

¹⁵ พระแก้วกลางนครค์ เดิมเป็นสามีของนางจันทิ บุตรสาวของนายยา (พระสุพรรณสมบัติ) ซึ่งเป็นชาวพวนอพยพมาเมื่อครั้งสงคราม (ไม่สามารถระบุปี พ.ศ.) โดยนายยา หลังจากบวชเป็นสามเณรที่วัดบ้านมด แล้วได้เข้าไปอยู่ในกรุงเทพฯ และเข้ารับราชการกับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล จนได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นชนวิจิตรสุวรรณ แล้วได้เลื่อนขึ้นเป็น

ชาวลาวอพยพมาในสมัยรัชกาลที่ 5 จากการขึ้นไปปราบศึกฮ่อในปี พ.ศ. 2417-2418 ซึ่งสงครามในครั้งนั้น ทำให้กลุ่มคนลาวพวนพากันอพยพย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้น

ความเป็นอยู่ของชุมชนลาวในจังหวัดปราจีนบุรีนี้ ยังคงเป็นการดำเนินวิถีชีวิตตามแบบพื้นเพเดิมความเป็นอยู่ของคนลาวสมัยนั้น ในระยะแรกนั้นมีลักษณะเป็นชุมชนพลัดถิ่น (Diaspora) มักมีการสังสรรค์กันเฉพาะกลุ่มตนเองไม่สนใจภายนอก แต่ต่อมาด้วยความที่เป็นพุทธศาสนิกชนและต่างนับถือพระพุทธศาสนาเหมือนกัน และการใช้ภาษาที่ใกล้เคียง การมีวัดเป็นศูนย์กลางชุมชน ทำให้เกิดมีความสัมพันธ์ทางสังคมกัน มีการกินตอกกันในการแต่งงานข้ามชุมชน ทำให้ชุมชนเกิดลักษณะรวมของการเป็นคนท้องถิ่นเดียวกันในคนรุ่นหลังจนถึงปัจจุบัน

3. กลุ่มชุมชนไทย-ลาว ในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา

จังหวัดฉะเชิงเทราหรือที่รู้จักกันดีในชื่อว่า "แปดริ้ว" เคยเป็นเมืองหนึ่งที่อยู่ในอำนาจการปกครองของขอมมาก่อนในสมัยอิทธิพลของอาณาจักรลพบุรี (ขอม) ที่มาของชื่อเมือง เนื่องจากเมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่สองฝั่งแม่น้ำบางปะกง จึงเป็นไปได้ว่า ชาวเมืองสมัยโบราณอาจจะเรียกชื่อแม่น้ำบางปะกงว่า คลองลึกหรือคลองใหญ่ แต่ด้วยอิทธิพลเขมรจึงได้เรียกชื่อแม่น้ำ เป็นภาษาเขมรว่า "สตีงเตรง หรือชtringเทรา" ซึ่งแปลว่า คลองลึก นอกจากนี้ยังมีผู้สันนิษฐานว่า คำว่า "ฉะเชิงเทรา" อาจจะเพี้ยนมาจาก "แสงเซรา" หรือ "แสงเซา" หรือ "แสงเซา" อันเป็นชื่อเมืองที่สมเด็จพระบรมราชาธิราช เสด็จไปได้ตามที่พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกล่าวไว้

ข้อสันนิษฐานการตั้งเมืองฉะเชิงเทรา ปรากฏครั้งแรกในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2467, หน้า 86) ทรงกล่าวไว้ในหนังสือ "แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม" ในฐานะหัวเมืองชั้นใน แต่สำหรับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ที่มีปรากฏชื่อเมืองฉะเชิงเทราครั้งแรกนั้นอยู่ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า

พระสุพรรณสมบัติ ตำแหน่งผู้บังคับการกองฝ่ายพระราชวังบวร พระสุพรรณสมบัติเป็นผู้สร้างวัดนาเหล่าน้ำ อำเภอนวมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา และเป็นต้นตระกูลโอสถานนท์ (เพ็ญศรี ดูก และนารี สาริกะภูติ, 2529, หน้า 88) พระแก้วกลางณรงค์ ซึ่งมีฐานะเป็นลูกเขย ชื่อเดิมว่า ป้อง มีตำแหน่งเป็นนายกองค์หน้าที่เลี้ยงโคหลวงอยู่ที่บ้านจำป่างาม สันนิษฐานว่า หลังจากการปราบฮ่อ ในเมืองพวนราวปี พ.ศ. 2417-2418 แล้วชาวพวนได้มีการอพยพเข้ามา และทางการจึงส่งให้มาอยู่ในบริเวณนี้ โดยนายป้อม หรือมีตำแหน่งเป็นหลวงพิทักษ์โควิน นายกองโค จึงได้เป็นผู้ที่ดูแลชาวพวนในการเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่มีชาวพวนตั้งเดิมตั้งอยู่ก่อนแล้วจนกระทั่ง ใน พ.ศ. 2419 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้แต่งตั้งหลวงพิทักษ์โควิน (ป้อม) นายกองโค เป็นพระแก้วกลางณรงค์ โดยให้เป็นเจ้าเมืองสนามชัยเขตคนแรก และยกบ้านพระงามขึ้นเป็นเมือง (กรมศิลปากร, 2522, หน้า 78)

“... ในขณะนั้นพระเจ้าละแวกแต่งพลมาลาดตระเวนทั้งทางบกและทางเรือหลายครั้ง และเสียดชาวฉันทบุรี ชาวระยอง ชาวฉะเชิงเทรา ชาวนางเรียงไปแก้เข้าศึกละแวกเป็นอันมาก...” (กรมศิลปากร, 2479, หน้า 111-112)

ต่อมาในปี พ.ศ. 2136 สมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้ใช้เมืองฉะเชิงเทราเป็นที่รวบรวมไพร่พล ด้วยชัยภูมิของเมืองที่เหมาะสมแก่การกำบังสงครามกองโจร ทำให้ฉะเชิงเทรากลายเป็นเมืองหน้าด่านที่ใช้ป้องกันศัตรู ปกป้องเมืองหลวงจนเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา คือ พระวิเศษ ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาวิเศษ คุมกองกำลังเสบียงที่เหลืออยู่นั้นรักษาเมืองบริบูรณ์ และคอยรวบรวมเสบียงส่งไปสนับสนุนกองทัพ เพื่อเข้าตีเมืองละแวกเป็นที่หมายสุดท้าย จึงนับเป็นเกียรติประวัติของเมืองฉะเชิงเทราในครั้งนั้น

จนต่อมาในปี พ.ศ. 2309 ก่อนเสียกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ขณะที่เป็นพระยากำแพงเพชร ก็ได้ใช้เส้นทางนี้เพื่อตีฝ่าวงไปทางทิศตะวันออกผ่านเมืองนครนายก เมืองปราจีนบุรี และเมืองฉะเชิงเทรา ได้สู้รบกับพม่าที่ยกมาตั้งอยู่ที่ปากน้ำโจ้โล้ โดยยกพลขึ้นที่บริเวณท่าข้าม (หรือท่าลาดในปัจจุบัน) จนได้รับชัยชนะและเดินทัพต่อไปยังฉันทบุรี ก่อนที่จะยกทัพมาตีพม่าเพื่อยึดดินแดนไทยคืน (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 2542, หน้า 41)

ช่วงสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฉะเชิงเทรามีฐานะเป็นเมืองจัตวาและเป็นที่สนใจของต่างชาติชาวตะวันตก จนทำให้มีการสำรวจบริเวณลุ่มน้ำบางปะกงนี้อย่างกว้างขวาง แต่ยังไม่พบหลักฐานที่บันทึกไว้อย่างละเอียด ต่อมาไทยเกิดบาดหมางกับญวนสู้รบกันในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และภายหลังญวนได้ตกไปเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส จึงทำให้ไทยเล็งเห็นถึงภัยที่จะมาจากเรือต่างชาติ พระองค์จึงรับสั่งให้สร้างป้อมขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทราพร้อมกับเมืองอื่น ๆ อีกหลายเมืองในปี พ.ศ. 2377 เมืองฉะเชิงเทราจึงปรากฏหลักฐานเป็นเมืองคล้ายเมืองสมัยใหม่ คือ มีป้อมป้องกันแบบเมืองสมัยใหม่ เพื่อทานแรงจากการยิงของปืนเรือศัตรูที่มาทางเรือ

ในปี พ.ศ. 2391 เกิดจลาจล “อั้งยี่” พวกนี้เป็นคนจีนที่อพยพเข้ามารับจ้างทำไร่ และเป็นกรรมกรในงานอื่น ๆ เกิดมีความกำเริบยึดเมือง และฆ่าเจ้าเมืองฉะเชิงเทราในครั้งนั้น คือ พระยาวิเศษฤๅชัย (บัว) มีผลให้บ้านเมืองฉะเชิงเทราว่างรอยไประยะหนึ่ง พอเข้าสู่ยุคการล่าอาณานิคมอย่างจริงจังของชาติมหาอำนาจ เมืองฉะเชิงเทราจึงได้รับการปรับปรุงให้ทันสมัย เพื่อเป็นฐานปฏิบัติการต่อสู้ในด้านทิศตะวันออกอีกครั้งหนึ่ง มีการรวมมณฑลปราจีน ในปี พ.ศ. 2435 ตามระบบเทศาภิบาล และเริ่มสร้างทางรถไฟมาถึงแปดริ้ว รวมทั้งสร้างศาลาที่ว่าการมณฑลปราจีนไว้

ในย่านเดียวกัน ด้วยเหตุผลด้านความมั่นคง และเป็นการรวมหัวเมืองทางลำน้ําบางปะกง ในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง

นอกจากนี้มีการสร้างกำลังทหารกองพล 9 ขึ้นที่ตำบลโสธร¹⁶ สร้างโรงเรียนตัวอย่าง มณฑลปราจีน "ฉะเชิงเทรารังสฤษฎ์"¹⁷ การที่ต้องเร่งดำเนินการสร้างบ้านเมืองให้ทันสมัยก็เพื่อเป็นขวัญ และกำลังใจแก่ประชาชนที่กำลังไม่แน่ใจในอธิปไตยของชาติ เพราะชาติมหาอำนาจใช้นโยบายสิทธิสภาพนอกอาณาเขต คือ คนในบังคับของสถานกงสุลไปขึ้นศาลกงสุลสำหรับคนต่างด้าวโดยเฉพาะชาวจีน ต่างก็สนใจที่จะไปเป็นคนในบังคับของต่างชาติ และพร้อมกับเมื่อมีข่าวเรื่องการเสียดินแดนให้กับชาติมหาอำนาจบ่อย ๆ ด้วย จึงทำให้รัฐบาลต้องเร่งแก้ไขสถานการณ์บ้านเมืองให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใสต่อการปกครองของรัฐบาลไทย และเมืองฉะเชิงเทรานี้ก็ได้อันเป็นตัวอย่างให้มณฑลอื่น ๆ มาดูแบบอย่างการปกครองที่ก้าวหน้าและมั่นคงในครั้งนี้ด้วย

เมืองฉะเชิงเทราถือเป็นเมืองที่มีประชาชนรวมกันอยู่หลายเชื้อชาติ หลายวัฒนธรรม แต่ทางราชการก็ได้ดำเนินการปกครองที่ก่อให้เกิดความกลมกลืนได้อย่างราบรื่นกล่าวคือ แต่งตั้งปลัดเขมรขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่ง เรียกว่า "พระกัมพูชภัคดี" เพื่อช่วยทางราชการปกครองคนไทยวัฒนธรรมเขมร หรือตั้งปลัดจีนขึ้นมาช่วยปกครองคนจีนที่เข้ามาทำมาหากินที่ฉะเชิงเทรามากขึ้นในขณะนั้น และเรียกตำแหน่งปลัดจีนว่า "หลวงวิสุทธิจีนชาติ" และถ้าเป็นระดับนายอำเภอก็ตั้งเป็น "หมื่นวิจรรณกฤตจีน" เป็นต้น จนเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองระบบประชาธิปไตยในปี พ.ศ. 2475 และในปี พ.ศ. 2476 มีการกระจายอำนาจจากส่วนกลางสู่ส่วนภูมิภาค คำว่า เมือง เปลี่ยนเป็นจังหวัด มีผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้ครองเมือง หลังจากนั้นในปี พ.ศ. 2495 ซึ่งเป็นปีที่มีการตั้งภาคครั้งสุดท้ายของไทย ฉะเชิงเทราได้รับเลือกเป็นสถานที่ภาค มีเขตความรับผิดชอบ 8 จังหวัด ซึ่งนับเป็นบทบาทที่สำคัญทางประวัติศาสตร์การปกครองของจังหวัดฉะเชิงเทรา

ปัจจุบัน จังหวัดฉะเชิงเทราแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 11 อำเภอ ได้แก่

1. อำเภอเมืองฉะเชิงเทรา
2. อำเภอบางคล้า
3. อำเภอบางน้ำเปรี้ยว
4. อำเภอบางปะกง
5. อำเภอบ้านโพธิ์
6. อำเภอพนมสารคาม

¹⁶ ปัจจุบัน คือ ค่ายศรีโสธร

¹⁷ ปัจจุบันคือโรงเรียนเบญจมราชรังสฤษฎ์

โดยเฉพาะในอำเภอพนมสารคามและสนมชัยเขต ถือเป็นแหล่งถิ่นที่อยู่อาศัยกลุ่มใหญ่ของกลุ่มชาวลาวมาตั้งแต่อดีต ซึ่งมีทั้งลาวเวียง ลาวพวน ลาวเหนือ โดยพบว่า กลุ่มชาวลาวในฉะเชิงเทราอพยพเข้ามามีหลายวาระตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ถูกกวาดต้อนและเกลี้ยกล่อมเข้ามาอีกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จนกระทั่งในสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในคราวสงครามกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ ทางกรมได้กำหนดพื้นที่ชาวลาวที่กวาดต้อนมาเหล่านั้นให้ไปตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านท่าท่ำน ซึ่งปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของอำเภอพนมสารคาม อำเภอสนมชัยเขต และอำเภอพนสนิมคม จังหวัดชลบุรี คนที่อพยพเข้ามาตั้งแต่สาธุ¹⁸ พระสงฆ์ สามเณร อาญา คนชรา ชาย หญิง เด็ก และสัตว์เลี้ยง ซึ่งในการสอบเอกสารในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้พบรายชื่อคนอพยพว่า มีตั้งแต่เจ้านาย ท้าว¹⁹ เพี้ย²⁰ ลงมาถึงสามัญชนและภิกษุสามเณร ระดับชนชั้นเจ้านายจะได้เข้ารับราชการมีตำแหน่งเป็นนายกอง ปลัดกอง เป็นต้น โดยทางการได้กำหนดสถานะให้ชาวลาว เช่น เป็นทาส ไพร่สม ไพร่หลวง เลกกองเมืองและเลกกองรอก มีหน้าที่ทำส่วยทองคำ เร่ว หมากพอก ไม้รางปีน และเลี้ยงโคหลวง

บริเวณบ้านท่าท่ำนนั้น ต่อมาได้มีการยกขึ้นให้เป็นเมืองพนมสารคาม (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2510, หน้า 149) และยกบ้านพระงามขึ้นเป็นเมืองสนมชัยเขต ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และแต่งตั้งให้ชาวลาวด้วยกันเองเป็นเจ้าเมืองทั้งสองเมือง โดยให้การปกครองเท่ากับอาญาสี่²¹ ตามแบบแผนการปกครองหัวเมืองลาวตะวันออก (นารี สาริกะภูติ และเพ็ญศรี ดูก. 2529, หน้า ก-ข)

ด้วยพื้นที่ของอำเภอพนมสารคาม และอำเภอสนมชัยเขต เป็นอำเภอที่มีพื้นที่ติดต่อกัน ลักษณะพื้นที่ส่วนใหญ่สองในสามเป็นที่ราบสูง ส่วนที่เหลือ คือ ที่ราบลุ่ม กลุ่มประชากรส่วนใหญ่มักปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ริมลำน้ำ ซึ่งเป็นลักษณะของการตั้งถิ่นฐานเดิมที่มักอาศัยลำน้ำในการทำมาหากินและใช้ในการเดินทาง ซึ่งในอดีตการเดินทางระหว่างสองอำเภอมิทั้งทางเกวียน และ

¹⁸ สาธุ เป็นคำแทนเรียกพระสงฆ์ผู้ใหญ่

¹⁹ ท้าว เป็นคำนำหน้าผู้ที่เจ้านายหรือขุนนางผู้มีตำแหน่ง

²⁰ เพี้ย หมายถึง พญา เป็นตำแหน่งขุนนางของทางล้านนาและล้านช้าง

²¹ ระบบอาญาสี่ เป็นระบบการปกครองดั้งเดิมที่ถูกจารึกอยู่ใน "พระธรรมศาสตร์หลวง" เมืองทั้งหลายในราชอาณาจักรล้านช้างไม่ว่าจะเป็นเมืองหลวง เมืองเอกราช หัวเมืองใหญ่ เมืองเอก เมืองโท เมืองตรี เมืองจัตวา เมืองประเทศราช เมืองสองฝ่าย ฟ้า เมืองศาสนา เมืองชายพระราชอาณาเขต ตลอดจนหัวเมืองใหญ่น้อยร้อยหัวเมืองที่ขึ้นอยู่กับหัวเมืองใหญ่นั้น ๆ ต่างก็นิยมใช้ระบบการปกครองแบบ อาญาสี่ ด้วยกันทั้งสิ้น อาญา คือเจ้านาย เจ้าชีวิต ผู้เป็นใหญ่ (เหนือกฎหมายเหนือชีวิต) สามารถสั่งเป็นสั่งตายไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ มีอำนาจสิทธิ์ขาดสูงสุดในการปกครอง ทำนองเดียวกับการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชของไทย อาญาสี่ จึงหมายความว่า ผู้เป็นใหญ่ทั้งสี่ตำแหน่งหลักของระบบการปกครอง ทั้งสี่ตำแหน่งนี้สามารถถือเอาข้าเล็กสักไปขึ้นเป็นกองขึ้นในตำแหน่งของแต่ละตำแหน่งได้ สามารถเรียกเก็บส่วยจากไพร่เล็กที่ขึ้นกับกองของตนได้

ทางน้ำ โดยใช้เส้นทางน้ำ 2 สาย คือ แควระบบและแควสียัดในการสัญจรไปมา จากการบอกเล่า ข้อมูลประวัติศาสตร์ของ ศรีศักร วัลลิโภดม (2527, อ้างถึงใน นารี สาริกะภูติ และเพ็ญศรี ดูก, 2529, หน้า 11) ได้กล่าวว่า พื้นที่ดังกล่าวนี้บางหมู่บ้านเป็นหมู่บ้านเก่าแก่ เป็นชุมชนดั้งเดิมของคนไทยมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ก่อนที่จะมีชาวลาวมาตั้งรกรากอยู่ เช่น บ้านซ่อง เป็นบ้านเก่าแก่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย²² แต่เมื่อชาวลาวได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานแล้วก็มักจะตั้งบ้านเรือนอยู่กันเป็นกลุ่มก่อน โดยไม่ปะปนกับกลุ่มอื่น ๆ ทั้งกลุ่มเขมรหรือกลุ่มที่อพยพอื่นที่มาด้วยกัน รวมทั้งกลุ่มคนไทยที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ก่อนแล้ว โดยมาตั้งบ้านเรือนในบริเวณตะเป็บรอยต่อของจังหวัดปราจีนบุรีและฉะเชิงเทรา (นารี สาริกะภูติ และเพ็ญศรี ดูก, 2529, หน้า 17)

จากเอกสารท้องถิ่นก็ได้มีการบันทึกการตั้งถิ่นฐานของชาวลาวในบริเวณพนมสารคามไว้เช่นเดียวกันว่า

“...เมื่อปี พ.ศ. 2321 ชาวเวียงจันทน์หลายหมู่บ้าน ได้อพยพตามพระยามหากษัตริย์ศึก มาอยู่ในดินแดนในเทือกเขาทางด้านตะวันออกของประเทศไทย โดยขนานนามว่า เมืองพนม²³ แล้วได้พากันตั้งหมู่บ้านขึ้นหลายหมู่บ้านด้วยกัน มีชื่อว่า บ้านลาดอ้อ บ้านเตาเหล็ก เชียงใต้ บ้านบาน บ้านเมืองกาย บ้านกองขวา บ้านห่ม บ้านหอ²⁴ บ้านโฮ้ง²⁵ บ้านเมืองกลาง บ้านจอมศรี บ้านแสง บ้านนาเหล่า ฯลฯ...” (อานวย มีวันดี, ม.ป.ป., หน้า 7)

คนอพยพบางกลุ่มได้แยกไปตั้งบ้านเรือนถึงท่าถ่าน บ้านหนองเค็ด และบ้านโคกหัวข้าว และได้ถากถางพื้นที่จนสามารถปลูกพืชผัก มีการปลูกป่าไผ่ใช้ในการนำมาสร้างบ้านเรือนและเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ในเส้นทางของการอพยพยังมีเอกสารของราชการระบุการเข้ามาของชาวลาวในฉะเชิงเทราอีกว่า

“...ท้าวเพี้ยชาเนตหนองคาย เป็นผู้ควบคุมชาวลาว หมวตเพี้ยศรีวงษาจำนวน 358 คน และเพี้ยวงษ์ขมภูแก้วกันยาจำนวน 419 คน มาถึงบ้านท่าพราน แขวงเมืองฉะเชิงเทรา ในเดือน 5 แรม 13 ค่ำ และในเดือน 6 ขึ้น 6 ค่ำ ขุนศรีสำรองและหมื่นณรงค์ กรมการ

²² ปัจจุบันเป็นหมู่บ้านที่มีชุมชนลาวอาศัยอยู่ในเขตอำเภอพนมสารคาม

²³ ในสมัยรัชกาลที่ 3 เรียกพื้นที่ลาวอพยพตั้งบ้านเรือนอยู่ว่า บ้านท่าพราน (ท่าสาน หรือ ถ้ำพราน) และโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านท่าพรานขึ้นเป็นเมืองพนมสารคามในสมัยรัชกาลที่ 4 เพราะฉะนั้น การตั้งเมืองพนมในระยะเวลาที่กล่าวถึงนี้จึงคลาดเคลื่อน แต่บ้านพนมสารคามมีอยู่ก่อนแล้ว แต่ใน เอกสาร เรื่อง สารตราเจ้าพระยาจักรี เรียกว่า ลาวท่าสารบ้าง กองลาวท่าพรานบ้าง ซึ่งคำว่า ท่าสาร น่าจะเป็นคำเดียวกันกับท่าพราน

²⁴ บ้านหอ หมายถึง ปราสาทหรือวังอันเป็นที่ประทับของเจ้านาย (สมเด็จพระมหาวิธรรมวดี, 2515, 448)

²⁵ บ้านโฮ้ง หมายถึงเรือนของเจ้านายตั้งแต่เจ้าเมืองขึ้นไป (สมเด็จพระมหาวิธรรมวดี, 2515, 525)

เมืองปราจีนบุรีคุมครัวลาวลงมาอีก 2 หมวด คือ หมวดกองนาเหล่า 389 คน และ หมวดเพี้ยจันทรา 305 คน มาที่บ้านท่าพราน แขวงเมืองฉะเชิงเทรา ระหว่างทางคนอพยพได้หนีเจ็บป่วย ฝากไว้ตามเมืองที่เดินทางผ่านมา เช่น หนองหาร โนนนาตุม นครราชสีมา กบินทร์บุรี และล้มตายลงบ้าน เหลือมาถึงบ้านท่าพรานทั้ง 4 หมวด จำนวน 1,488 คน..." (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1197, เลขที่ 52, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร 3)

การฝากคนเจ็บป่วยไว้ตามรายทางนี้ เป็นหลักฐานยืนยันว่า คนอพยพกลุ่มนี้เดินทางจากหนองคายผ่านหนองหาร นครราชสีมา กบินทร์บุรี ปราจีนบุรี มาถึงบ้านท่าพราน แขวงเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นการอพยพในช่วง พ.ศ. 2378 โดยคนอพยพที่ถูกกวาดต้อนมาขึ้นทางราชการได้กำหนดพื้นที่ให้อยู่ โดยให้ราษฎรไทยและเขมร ช่วยตัดไม้และซีกลากมาให้อยู่ที่บ้านท่าพราน เพื่อใช้สำหรับการปลูกบ้านเรือน ดังความว่า

"...จำให้เพี้ยศรีวงษากับไพร่ ขึ้นอยู่เรือนสี่สิบหลัง แต่ท่าพรานขึ้นไปหาชาลาจันค้วงท่า ล้าด เพี้ยวังข่มภูแก้วกันอย่า กองนาแล้ว จันถาชากับไพร่ขึ้นอยู่เรือนสี่สิบหลัง แต่ ท่าพรานลงมาควงไผ่ขว้างบางพุทราฯ ข้าได้แบ่งเอาคนทิวด้านเมืองท่าไม้ร้อนคนเล็ก กรมการदारซ้ายขวา แปลงสิบคนกับเขม้นักวังพญาพิตศรีโลก พญามหาธิราช สามสิบคน เข้ากันสองร้อยสิบคนให้ตัดเสาดัดไม้กับขอแรงราษฎรไทยบ้านถาลาด วังญวนตเข้าปูนแต่ บ้านดามิเกียนช่วยลักเล้าลักไปส่งมาลงถาทรานคิลสิบเที่ยว ได้เกียนสี่สิบลึงเล็ม ไหว หลวงวิสูตรโกษาหลวงเพชธานีข้าหลวงวิจิตรสังครามกรมการเร่งทำต่อไป..." (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1197, เลขที่ 52, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร 3)

ดังนั้นคนกลุ่มนี้จึงเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านท่าพราน และริมคลองท่าลาด และอยู่รวมกับชาวพวนที่อพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ก่อนในสมัยเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกซึ่งกวาดต้อนเข้ามาในปี พ.ศ. 2321 ซึ่งรายชื่อหมู่บ้านลาวพวนในอำเภอพนมสารคามนี้ตรงกันกับใบบอกพระยายมราชนครราชสีมา คือ บ้านตลิ่งชัน บ้านนาเหล่าน้ำ²⁶ และบ้านเมืองแมด²⁷ ซึ่งบ้านเมืองแมดนั้นมีชาวลาวอพยพที่เรียกตนเองว่า ลาวเหนือ หรือ ไทแอ็ดรวมอยู่ด้วย

ส่วนชาวลาวเวียงในพื้นที่นี้ จากการศึกษาของ นารี สาริกะภูติ และเพ็ญศรี ดูก (2529, หน้า 71) อ้างจากการสัมภาษณ์คนในพื้นที่กล่าวว่า คนลาวอพยพกลุ่มนี้เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่

²⁶ ชาวพวนบ้านนาเหล่าน้ำต่อมาได้แยกย้ายไปตั้งบ้านเรือนที่ตำบลหนองยาว และเรียกชื่อหมู่บ้านตนเองว่า "นาเหล่าน้ำ" เพื่อให้ทราบความเป็นไปว่าแยกมาจากบ้านนาเหล่าน้ำ (เพ็ญศรี ดูก และนารี สาริกะภูติ, 2529, หน้า 66)

²⁷ บ้านเมืองแมดเป็นลาวที่จัดไว้ให้อยู่ในหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือในสมัยรัชกาลที่ 5 ตั้งเป็นเมืองกาสิ ให้ขึ้นกับเมืองหนองคาย ไพฑูรย์ มีกุล, 2517, หน้า 146)

บ้านเลื้อย ขยายตัวมาบริเวณบ้านเก่า และแยกไปตั้งหมู่บ้านขึ้นอีก คือ บ้านโคก บ้านหนองแสง บ้านหนองแห่น และเมื่อคนมากขึ้นก็พากันไปสร้างหมู่บ้านเรียกว่า บ้านชำช้า ต่อพื้นที่บริเวณนั้น กันดาร ต่อมาเลยกลายเป็นหมู่บ้านร้าง ชาวลาวเวียงบ้านชำช้าจึงอพยพลงมาตั้งหมู่บ้านใหม่ คือ บ้านหนองแวง ขยายไปถึงบ้านหนองอีบุ บ้านชำป่าห้วย และบ้านน่าน้อย ต่อมาเกิดโรคระบาดที่ บ้านหนองอีบุ ก็ได้อพยพไปตั้งหมู่บ้านใหม่ เรียกว่า บ้านมะเฟือง

นอกจากนี้ยังมีชาวลาวยีกกลุ่มที่ถูกอพยพมายังบริเวณนี้ คือชาวลาวยุคเมืองพลาน²⁸ ซึ่ง นำโดยเจ้าราชบุตร พาครอบครัวอพยพเข้ามาโดยสมัครใจ ระหว่างปี พ.ศ. 2379 แต่ไม่ปรากฏ หลักฐานทางราชการในการอพยพ ทางกรมเรียกกลุ่มนี้ว่า "ลาวเมืองพลาน" และให้กำหนด พื้นที่อยู่บริเวณคลองท่าไข่ โดยมีหลักฐานจากเอกสารให้ลาวเซลยที่อยู่ภายใต้การควบคุมของพระ ยาวีเศษธาชัย เจ้าเมืองคนเก่าที่ถึงแก่กรรม ว่าให้ไปอยู่กับราชบุตรเมืองพลาน ณ คลองท่าไข่ (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1206ข, เลขที่ 182, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร 3) ส่วนลาวที่ตั้งบ้านเรือนใน เขตอำเภอพนมสารคามและสนามชัยเขตในปัจจุบันนี้ทางการได้ระบุว่า บ้านท่าทรวงมีทั้งลาวพวน และลาวเวียงจันทร์ (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1214ข, เลขที่ 26, หมวดจดหมายเหตุ, กท.ร 4) จึง อนุมานได้ว่า ทางกรมคงจะกำหนดดินที่อยู่ ลาวอพยพในเมืองจะเข้เฑราออกเป็น 2 กลุ่ม คือ ลาว กลุ่มบ้านท่าทรวง ซึ่งมีทั้งลาวพวนและลาวเวียง กับลาวเมืองพลานที่คลองท่าไข่ (นารี สาริกะภูติ และเพ็ญศรี ด้ก, 2529, หน้า 80)

การศึกษาข้อมูลและสำรวจพื้นที่พบว่า ชุมชนไทยลาว ในจังหวัดจะเข้เฑรา ยังคงมีถิ่น ฐานอยู่บริเวณดั้งเดิม และมีการขยายชุมชนออกไปในพื้นที่ใกล้เคียง สามารถสรุปพื้นที่ขอบเขต ของชุมชนสำคัญ ซึ่งปรากฏในปัจจุบัน ได้ดังนี้

ชุมชนลาวเวียง

1. อำเภอสนามชัยเขต

ตำบลค่ายหมี่ ได้แก่ บ้านค่ายหมี่ บ้านบางมะเฟือง บ้านโพนแดง บ้านโพนทราย บ้านโพนงาม บ้านนาเลา บ้านท่าม่วง บ้านสระโบสถ์

²⁸ เมืองพลาน เดิมเป็นหมู่บ้านทางการ ได้ยกฐานะขึ้นเป็นเมืองใน พ.ศ. 2370 ลักษณะเป็นเมืองเล็กและอยู่ปลายเขตแดน ติดต่อกัน เคยเป็นเมืองขึ้นทั้งของไทยและญวน หลังจากปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แล้ว รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าให้เป็นเมืองที่ขึ้นต่อ เมืองมุกดาหาร

ภาพที่ 2-17 แผนที่อำเภอสนมชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา

2. อำเภอพนมสารคาม

ตำบลหนองแห่น ได้แก่ บ้านหนองแห่น บ้านหนองบัว บ้านชำชำ บ้านโคก บ้านโพนตอง บ้านหนองแวง บ้านหนองอีปู่

ตำบลบ้านเกาะขนุน ได้แก่ บ้านน้าน้อย บ้านหนองเสือ บ้านชำ ป่าหวาย

ตำบลเขาหินซ้อน ได้แก่ บ้านหนองแสง

ชุมชนลาวพวน

1. อำเภอพนมสารคาม

ตำบลพนมสารคาม ได้แก่ บ้านบาน บ้านหนองรี บ้านเมืองกลาง บ้านเมืองกาย บ้านเรียงใต้ บ้านเตาเหล็ก บ้านท่ม บ้านราชฮ้าง บ้านโง่ง บ้านหอ

ตำบลเมืองเก่า ได้แก่ บ้านโพธิ์น้อย บ้านโพธิ์ใหญ่ บ้านเมืองแมต บ้านกองขวา บ้านกุมแล้ง บ้านโพนตม บ้านตากแดด บ้านนาเหล่าน้ำ บ้านเลื้อ บ้านฮ่อ บ้านมด บ้านจอมศรี

ตำบลหนองยาว ได้แก่ บ้านแหลมไผ่ศรี บ้านนาเหล่าน้ำ บ้านแล้ง บ้านหนองป่าตอง บ้านเมืองกุด

ตำบลท่าถ่าน ได้แก่ บ้านท่าถ่าน บ้านหนองเค็ด บ้านโคกหัวข้าว บ้านตลิ่งชัน

ตำบลบ้านช่อง ได้แก่ บ้านหัวกระสังข์

คือ เมืองบางปลาสร้อย เมืองพนัสนิคม และเมืองบางละมุง จนกระทั่งในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองราชอาณาจักร โดยการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล ให้อยู่ภายใต้บังคับบัญชาของกระทรวงมหาดไทยหน่วยงานเดียว เมืองในจังหวัดชลบุรีจึงเข้าอยู่ในมณฑลปราจีนบุรี

ต่อมาในสมัยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี พ.ศ. 2475 มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศครั้งใหญ่ จากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชเป็นระบอบประชาธิปไตย โดยพระราชบัญญัติระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2476 ได้ยกเลิกเขตการปกครองแบบ “เมือง” ทั่วราชอาณาจักร แล้วตั้งขึ้นเป็น “จังหวัด” แทนเมืองบางปลาสร้อย เมืองพนัสนิคม และเมืองบางละมุง จึงรวมกันกลายเป็นจังหวัดชลบุรี โดยใช้บริเวณเมืองบางปลาสร้อยเดิมจัดตั้งเป็นอำเภอบางปลาสร้อย ก่อนที่จะเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองชลบุรีในปี พ.ศ. 2481 จังหวัดชลบุรีตั้งอยู่ในภาคตะวันออกของประเทศไทย หรือริมฝั่งทะเลตะวันออกของอ่าวไทย แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 11 อำเภอ ได้แก่

1. อำเภอเมืองชลบุรี
2. อำเภอบ้านบึง
3. อำเภอหนองใหญ่
4. อำเภอบางละมุง
5. อำเภอพานทอง
6. อำเภอพนัสนิคม
7. อำเภอศรีราชา
8. อำเภอเกาะสีชัง
9. อำเภอสัตหีบ
10. อำเภอบ่อทอง
11. อำเภอเกาะจันทร์

โดยมีอาณาเขต

ทิศเหนือ ติดกับจังหวัดฉะเชิงเทรา

ทิศใต้ ติดกับจังหวัดระยอง

ทิศตะวันออก ติดกับจังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดจันทบุรี และจังหวัดระยอง

ทิศตะวันตก ติดกับชายฝั่งทะเลตะวันออกของอ่าวไทย

ภาพที่ 2-20 แผนที่แสดงอาณาเขต จังหวัดชลบุรี

ในการตั้งถิ่นฐานของชุมชนลาวที่อยู่บริเวณรอบตัวอำเภอพนัสนิคมนั้น เริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่งชัดเจนในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยชาวลาวเมืองนครพนมที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ปากน้ำบริเวณคลองมหาวัน หรือที่เรียกว่า ลาวอาสาปากน้ำ ซึ่งคนกลุ่มนี้เคยอาศัยอยู่ในที่ดอนมีความชำนาญในการทำไร่ไถนา ครั้นมาอยู่ที่ใหม่ สิ่งแวดล้อมที่แตกต่างไปจากภูมิลำเนาเดิมมาก โดยเฉพาะน้ำท่วมในฤดูฝนปีละ 2-3 เดือน ซึ่งคนลาวไม่ชำนาญในการใช้เรือลำปั้น พื้นที่ทำไร่ทำนามีน้อย และเป็นบริเวณน้ำเค็มเสียเป็นส่วนใหญ่ เป็นผลให้ชาวลาวอยู่ไม่มีความสุข จึงร้องขออพยพไปตั้งหลักแหล่งในที่ดอน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงให้อพยพไปตั้งหลักแหล่งใหม่ที่เมืองพระรถ ซึ่งเป็นนิคมป่าเขาชายเขตเมืองชลบุรี และเมืองฉะเชิงเทรา ชาวลาวอาสาปากน้ำจึงตั้งบ้านเรือนที่เมืองพระรถและตามริมคลองพนมสารคาม (คลองท่าลาด) ซึ่งไหลออกไปทางแม่น้ำบางปะกงที่อำเภอบางคล้า

เมื่อกลุ่มลาวอาสาปากน้ำมาตั้งบ้านเรือนอยู่ได้ไม่นาน กองทัพไทยได้ยกไปปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ และได้กวาดต้อนผู้อพยพและเชลยศึกโดยส่วนใหญ่เป็นชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาจากเมืองเวียงจันทน์ เมื่อปี พ.ศ. 2369-2371 การกวาดต้อนชาวลาวเวียงครั้งนี้เป็นครั้งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ที่ชาวลาวเวียงถูกกวาดต้อนมา และถูกจับแยกกันให้ไปอาศัยอยู่ในหลายพื้นที่ของไทย เพื่อง่ายแก่การปกครองและเพื่อไม่ให้ชาวลาวเวียงรวมกลุ่มกันได้

สืบเนื่องจากเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ กับพฤติกรรมที่เจ้าอนุวงศ์ทรงคิดกบฏแข็งเมืองต่อราชอาณาจักรสยามครั้งนั้น ทำให้เป็นที่ไม่พอใจของท้าวพญา และชาวเวียงจันทน์ด้วย ได้แก่ พระอินทราชาหรือท้าวทุม ชาวเวียงจันทน์ ไม่เข้าด้วยกับพวกเจ้าอนุวงศ์จึงได้รวบรวมท้าวพญาและเหล่าครอบครัวชาวลาวเวียงจันทน์ พากันเดินทางจากกรุงเวียงจันทน์เข้ามาสู่ราชอาณาจักรสยามจนถึงกรุงเทพฯ เพื่อขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้โปรดรับไว้ และจัดให้ออกไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่ชายเมืองระหว่างเมืองชลบุรีกับเมืองฉะเชิงเทราติดต่อกัน

พระอินทราชากับเหล่าท้าวพญาและครอบครัวชาวลาวกรุงเวียงจันทน์ เมื่อได้รับพระราชทานที่ทางทำมาหากินเช่นนั้น ก็พากันสร้างที่ดินซึ่งขณะนั้นเป็นป่าอยู่ทั่ว ๆ ไปได้ ประกอบการทำมาหากินโดยซื้อสัตย์สุจริต จนตั้งหลักฐานเป็นหมู่บ้านใหญ่มีผู้คนอยู่กันเป็นปึกแผ่นแน่นหนา และเรียกชื่อในขณะนั้นว่า บ้านแดนป่าพระรถตามนิยายเก่าเรื่องพระรถ-เมรี เมื่อมีพลเมืองมากขึ้น เพื่อสะดวกแก่การปกครอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้ยกหมู่บ้านแดนป่าพระรถ ขึ้นเป็นเมืองเรียกว่า "เมืองพนัสนิคม" โดยมีความหมาย คือ "พนัส" แปลว่า ปา นิคม แปลว่า หมู่บ้านใหญ่หรือตำบล เมื่อรวมความตามศัพท์ พนัสนิคม ก็แปลได้ใจความว่า หมู่บ้านใหญ่หรือตำบลที่มีภูมิประเทศเป็นป่า

ในเรื่องการปกครองเมื่อได้ยกแดนป่าพระรถซึ่งพระอินทราชาได้พาพรรคพวกมาตั้งภูมิลำเนาแล้ว โปรดเกล้าให้ตั้งพระอินทราชาเป็นผู้ปกครองเมือง เรียกกันในสมัยนั้นว่า ผู้สำเร็จราชการเมืองพนัสนิคม และหลังจากปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เป็นที่เรียบร้อยแล้วนั้น พระอินทราชายังได้ไปเกลี้ยกล่อมลาวเมืองนครพนมมาไว้กับด้วยลาวอาสาปากน้ำที่เคยตั้งอยู่ก่อนที่เมืองพนัสนิคมอีกกลุ่มหนึ่ง ซึ่งลาวนครพนมที่เข้ามาอยู่นี้ ต่อมาได้ถูกผสมผสานไปกับชาวลาวเวียงที่อพยพจากพื้นที่ใกล้เคียงเข้ามาตั้งถิ่นฐานเข้ามาอยู่ในเมืองพนัสนิคมมากขึ้น จนทำให้ลาวนครพนมที่มีอยู่ก่อนนั้นถูกผสมกลมกลืนไปจนไม่เหลือหลักฐานในปัจจุบัน

ซึ่งในปัจจุบัน มีชาวไทยเชื้อสายลาวยังคงตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ในหลายหมู่บ้าน แต่ด้วยการเปลี่ยนแปลงและการการผสมผสานทางสังคมและวัฒนธรรม จึงทำให้รูปแบบของ

วัฒนธรรมชาวลาวเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะการใช้ภาษาถิ่น ซึ่งมีเหลือค่อนข้างน้อย ยังคงมีผู้พูดภาษาลาวอยู่บ้างในบางหมู่บ้าน บางตำบลเท่านั้น ส่วนในตัวเมืองพนัสนิคมปัจจุบันนี้ แทบจะไม่มีแล้ว แต่สำหรับวิถีวัฒนธรรมยังคงมีวัฒนธรรมด้านอาหารที่ยังคงเป็นลักษณะที่โดดเด่น เช่น แกงหน่อไม้ และป่นยังเป็นอาหารที่หากินได้ ชาวเมืองพนัสนิคมรุ่นหลังจึงประกอบด้วยคนไทย คนลาว คนจีน ซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นการผสมผสานของชาติพันธุ์ เช่น คนไทยจีน ไทยลาว จีนลาว เป็นต้น ประชากรส่วนใหญ่ของทุกชุมชนมีวัฒนธรรมที่กลมกลืนด้วยอิทธิพลของศาสนาพุทธที่มีร่วมกัน วัดยังคงเป็นศูนย์กลางของชุมชน ซึ่งทำให้เกิดความสามัคคีของกลุ่มชน และเป็นที่มาให้มีงานสืบสานประเพณีวัฒนธรรม ไทย-ลาว-จีน ในเดือนพฤษภาคมทุกปี โดยทางการเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องและสนับสนุนให้เกิดงานเหล่านี้ขึ้น

โดยสรุปในอำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรีนั้นมีชุมชนลาวเวียงอาศัยอยู่ในพื้นที่ ดังนี้

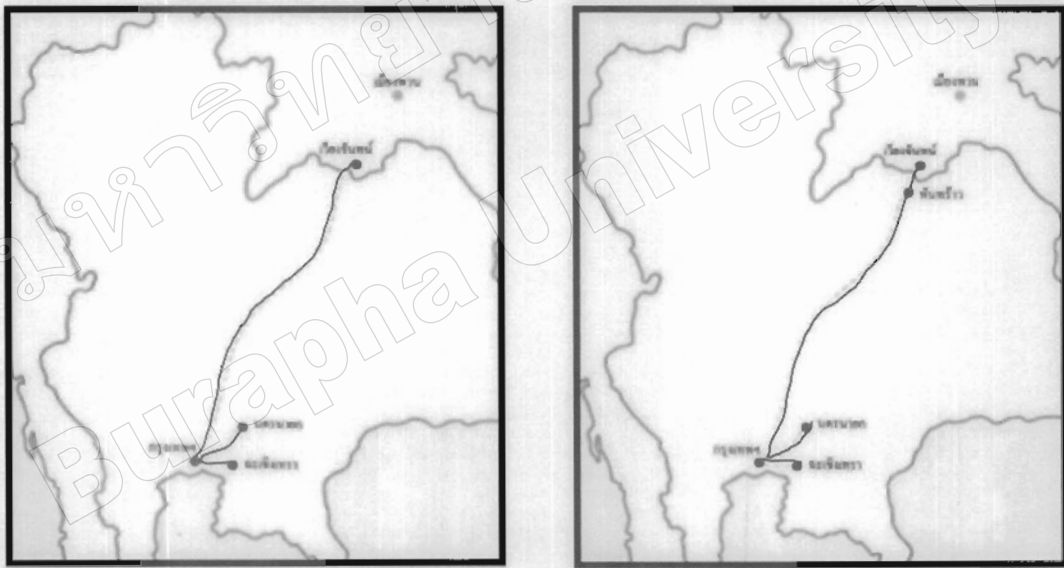
1. ตำบลหัวถนน ได้แก่ บ้านกลาง บ้านหนองบก บ้านทรายมูลบ้านใต้
2. ตำบลไร่หลักทอง ได้แก่ บ้านกลางคลองหลวง บ้านไร่ยายชี บ้านนา บ้านหนองเธร บ้านคลองแบ่ง บ้านนากลาง
3. ตำบลบ้านเข็ญ ได้แก่ บ้านกลาง บ้านโพธิ์งาม บ้านศาลา บ้านไผ่ล้อม บ้านใหญ่

ภาพที่ 2-21 แผนที่อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี

สรุป

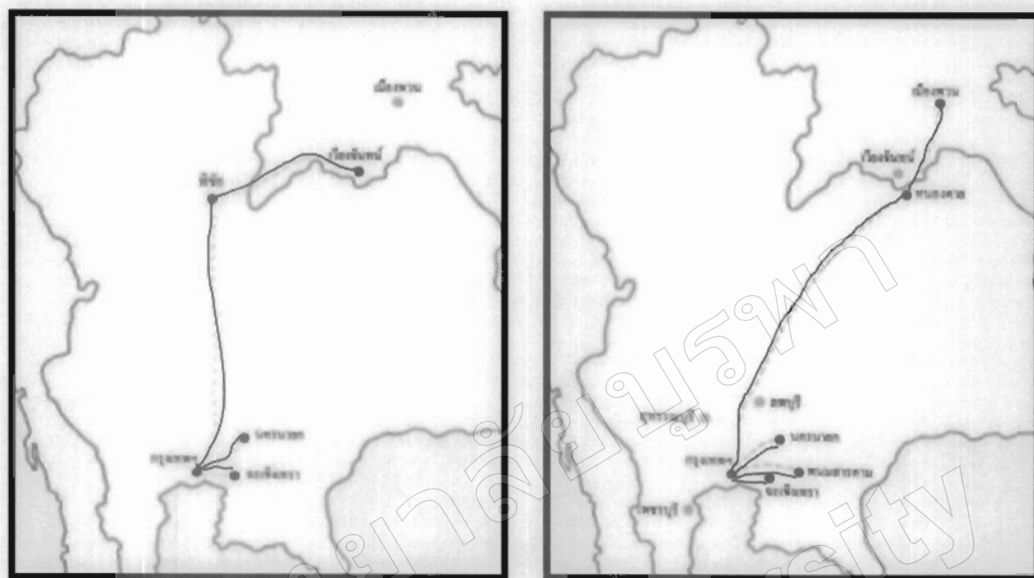
จากการศึกษาในเรื่องของพัฒนาการ การตั้งถิ่นฐาน ที่มาของชุมชนลาวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบนนั้น จะเห็นได้ว่า กลุ่มชาวลาวอพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี และมียังอพยพมาอย่างต่อเนื่องในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวลาวมีทั้งที่ถูกกวาดต้อน และการขอเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร โดยมีกลุ่มชาวลาวทั้งจากหัวเมืองลาว และกลุ่มชาวลาวจากหัวเมืองอีสาน โดยส่วนใหญ่แล้วเป็นชาวลาวเวียงและลาวพวน ซึ่งการอพยพครั้งสำคัญที่มีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานมากที่สุด เป็นการอพยพในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากการปราบกบฏของเจ้าอนุวงศ์ โดยมีหลักฐานจากการบันทึกของพงศาวดาร และจดหมายเหตุ ถึงเส้นทางของการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของลาวเวียงและลาวพวน โดยสรุปเป็นแผนที่แสดงเส้นทางการอพยพในช่วงเวลาต่าง ๆ ได้ดังนี้

ภาพที่ 2-22 แผนที่แสดงเส้นทางการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของลาวเวียง ในปี พ.ศ. 2370

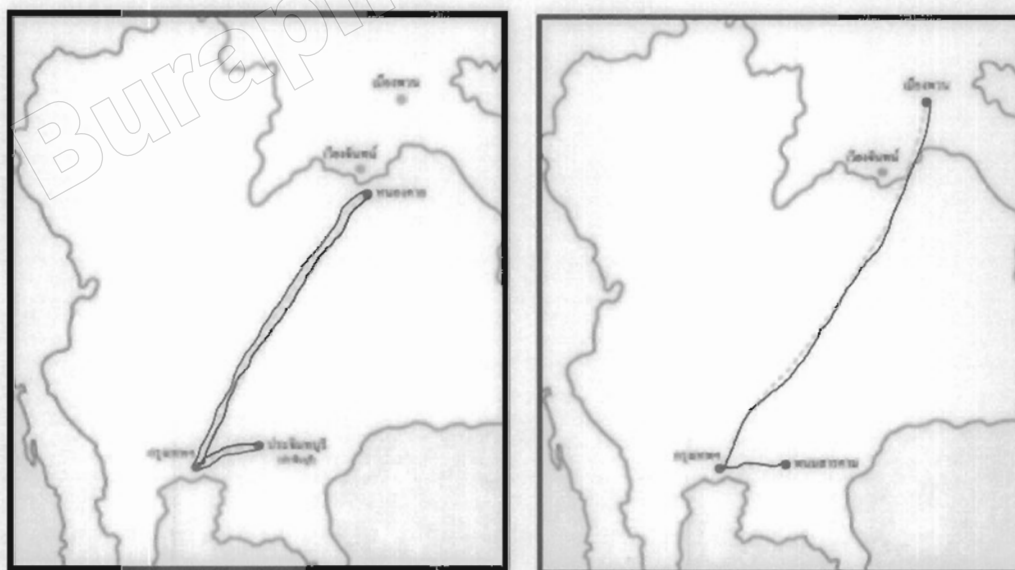
ภาพที่ 2-23 แผนที่แสดงเส้นทางการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของลาวเวียง ในปี พ.ศ. 2371

(การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: พลวัตในบริบทสังคมไทย, 2556)

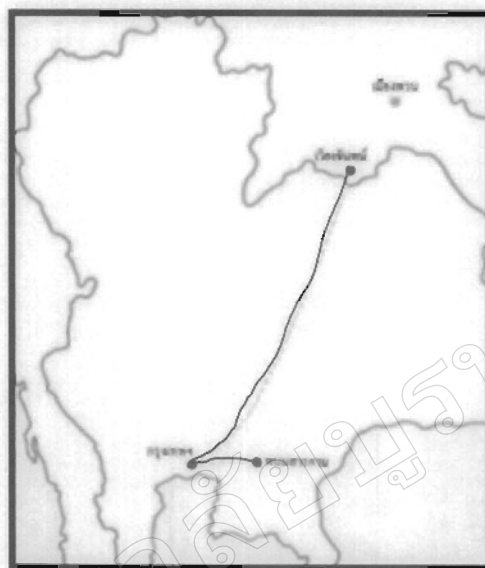
ภาพที่ 2-24 แผนที่แสดงเส้นทางการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของลาวเวียง ในปี พ.ศ. 2373

ภาพที่ 2-25 แผนที่แสดงเส้นทางการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของลาวพวน ในปี พ.ศ. 2378

ภาพที่ 2-26 แผนที่แสดงเส้นทางการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของลาวเวียงและลาวพวน ในปี พ.ศ. 2380

ภาพที่ 2-27 แผนที่แสดงเส้นทางการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของลาวเวียง ในปี พ.ศ. 2403

ภาพที่ 2-28 แผนที่แสดงเส้นทางการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของลาวเวียง ในปี พ.ศ. 2404 (การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวในภาคตะวันออก: พลวัตในบริบทสังคมไทย, 2556)

เหตุผลของรัฐในการเลือกพื้นที่ภาคตะวันออกเพื่อให้เป็นแหล่งที่ตั้งถิ่นฐานใหม่ของกลุ่มชาวลาวอพยพนั้น เนื่องจากพื้นที่ในภูมิภาคนี้เป็นพื้นที่ซึ่งมีความห่างไกลจากภูมิภาคอื่นที่อยู่อาศัยเดิม ด้วยระยะทางที่ไกลห่างนี้จึงเป็นการป้องกันมิให้ชาวลาวเวียงและลาวพวนทั้งหลายนั้นหลบหนีกลับภูมิภาคเดิมของตนได้ง่าย เนื่องจากเคยมีการลักลอบหลบหนีของขุนนางเมืองพวนและได้นำผู้คนชาวพวนจำนวนหนึ่งหนีกลับไปด้วย ซึ่งในการลักลอบหลบหนีนั้นได้ส่งผลต่อกำลังคนของรัฐในการระดมพลเพื่อใช้ทำศึกสงครามหรือปราบปรามหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้สูญเสียกำลังคนส่วนหนึ่งไปด้วย รวมทั้งในด้านของการเกษตร ทำให้ขาดกำลังคนที่จะทำการผลิตพืชผลเพื่อนำมาสำรองใช้เป็นเสบียงอาหาร ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า ชาวลาวที่อพยพมานี้ส่วนหนึ่งได้กลายเป็นกำลังทดแทนของกำลังคนที่เสียไปในสงคราม และอีกส่วนต้องทำงานเพื่อส่งส่วยให้กับเมืองหลวง โดยจากหลักฐานของ นายครอว์ฟอร์ด (John Crawford) ขุนตองกฤษที่เข้ามาในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้กล่าวถึงความสำคัญของการกำลังคนต่อเศรษฐกิจของไทยไว้ว่า

“...รัฐบาลสยามออกคำสั่งห้ามไม่ให้พลเมืองอพยพไปนอกประเทศโดยเด็ดขาดเพราะการสูญเสียกำลังคนไปแต่ละคนก็เท่ากับรัฐบาลเสียรายได้ที่ควรจะต้องอยู่กับรัฐไป...”

(กรมศิลปากร, 2515, หน้า 118)

นอกจากนี้แล้วในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงนั้นก็มีลักษณะของภูมิประเทศที่คล้ายคลึงกับเมืองเวียงจันทน์และเมืองพวน โดยมีลักษณะของพื้นที่ราบลุ่มซึ่งเหมาะแก่การทำนา สลับกับทิวเขา และป่าไม้ที่คล้ายคลึงกับถิ่นฐานเดิม อีกทั้งยังเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำที่มีความอุดมสมบูรณ์ในการทำเกษตร ซึ่งการที่มีภูมิประเทศที่ใกล้เคียงนี้ ไม่เพียงจะทำให้ชาวลาวได้ผ่อนคลายความคิดถึงถิ่นฐานเดิมแล้ว ยังเชื่อต่อการประกอบอาชีพตามแบบดั้งเดิมในการทำนา และการเกษตรอื่นได้อีกด้วย ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งของการอพยพชาวลาวพวน และลาวเวียงมาตั้งถิ่นฐานที่ภาคตะวันออกเฉียงนั้นก็เพื่อ ให้รัฐสามารถควบคุมได้โดยง่าย โดยจากลักษณะของการจัดการพื้นที่อยู่อาศัยให้กลุ่มชาวลาวซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันได้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่รวมกัน นอกจากนี้จะทำให้จิตใจของชาวลาวเหล่านี้รู้สึกอบอุ่นที่ได้อยู่กับพวกพ้องแล้ว รัฐเองก็ยังสามารถควบคุมดูแลได้สะดวกขึ้น

จากการตั้งถิ่นฐานอยู่รวมกันของชาวลาวในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงตอนบนนี้ จึงทำให้เกิดการสร้างบ้านแปงเรือน และมีการขยายพื้นที่ออกไปจนพื้นที่ดังกล่าวกลายเป็นแหล่งชุมชนที่มีคนลาวอยู่อาศัยค่อนข้างหนาแน่นในภาคตะวันออกเฉียงตอนบน โดยส่วนใหญ่มักจะกระจายเป็นชุมชนอยู่ในเขตอำเภอพนมสรวงคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา โดยเฉพาะบริเวณท้องที่ลุ่มน้ำท่าลาด และมีการขยายพื้นที่ไปยังบริเวณใกล้เคียงทั้งปราจีนบุรี และนครนายก ทำให้เกิดชุมชนเมือง และชุมชนหมู่บ้านขึ้น ชุมชนในระดับหมู่บ้านของชาวลาวอพยพเหล่านี้ จะมีวัดเป็นศูนย์กลาง โดยที่คนในหมู่บ้านได้กำหนดชื่อวัดและบ้านให้เหมือนกัน เช่น วัดเมืองกาย ตั้งอยู่บ้านเมืองกาย วัดเมืองแมด ตั้งอยู่ที่บ้านเมืองแมด เป็นต้น โดยชื่อวัดและหมู่บ้านมักใช้เป็นชื่อเดียวกัน ซึ่งล้วนเป็นชื่อที่มาจากถิ่นเดิมในเมืองลาวทั้งสิ้น แต่ละชุมชนต่างก็มีการสร้างตำนานของชุมชนจากผู้รู้ และทราบถึงความ เป็นมาในอดีต ทั้งจากการเล่าต่อจากรุ่นสู่รุ่นของผู้คนในชุมชนว่ามาจากไหน โดยมีการอ้างเหตุผลที่มาของการเข้ามาตั้งหลักแหล่งขึ้นตามสองฝั่งลำน้ำท่าลาด นอกจากนี้ข้อมูลส่วนใหญ่มักถูกถ่ายทอดมาจากวัด ซึ่งเป็นศูนย์กลางของชุมชนแต่ละแห่ง และวัดก็ยังเป็นเหมือนตัวแทนที่ต่าง แสดงให้เห็นถึงสิ่งที่ป็นศิลปวัฒนธรรมทางประวัติศาสตร์ของชุมชน เรื่องราวของวัดและชุมชนท้องถิ่น ในบางชุมชนที่มีผู้แลเห็นความสำคัญโดยเฉพาะพระสงฆ์และครู จะมีการรวบรวมข้อมูลเขียนขึ้นเป็นตำนานที่เกี่ยวกับความเป็นมาของชุมชนและวัดไว้

จากประวัติศาสตร์ของการตั้งถิ่นฐานนี้ พบว่า ภายในชุมชนในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงตอนบน มีการแบ่งแยกกลุ่มกันตามพื้นเพถิ่นฐานเดิมอย่างชัดเจน โดยแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่

คือ กลุ่มที่เรียกตนเองว่า กลุ่มลาวพวน และกลุ่มลาวเวียง โดยทั้งสองกลุ่มนี้ต่างมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ มีความภาคภูมิใจ และสำนึกในชาติพันธุ์ของตนเอง มีเอกลักษณ์ความเป็นลาวเฉพาะตนที่ใกล้เคียงกันทั้งภาษา ประเพณี ศิลปวัฒนธรรม รวมถึงรูปแบบทางศิลปกรรมที่สืบทอดกันมา ไม่ว่าจะเป็นสถาปัตยกรรมของพระธาตุ เจดีย์ โบสถ์ วิหาร และจิตรกรรมฝาผนังที่ยังคงเหลืออยู่ ซึ่งยังให้เห็นในชุมชนท้องถิ่น งานศิลปกรรมในพุทธศาสนาเหล่านี้ สามารถสะท้อนมุมมอง และแนวคิดความเป็นตัวตนของคนในชุมชนลาวได้เป็นอย่างดี